

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
Специалност „ФИЛОСОФИЯ“
Учебна дисциплина
„ФИЛОСОФИЯ НА НАУКАТА - 2“
Преподавател: Проф. СЕРГЕЙ ГЕРДЖИКОВ

Тема 4.

ПЕРЦЕПТИВНО ВРЕМЕ

Герджиков, С. Научното обяснение на света

София: УИ, Екстрем, 2000. Глава II. Време и пространство, параграфи 8, 9, 10, 11 (с. 47 – 65).

II. ВРЕМЕ И ПРОСТРАНСТВО

Времето и пространството не могат да се изведат, но могат да се проумеят като форма на светуван свят.

8. Оформяне на времето

Перцептивното време е реалното време и това е времето, което изследва опитната наука. То не е абсолютно и има свой център: тялото, което живее сега. „Времето“ е абстракция за необратимия поток на света като жизнен процес. Животът тече от минало през сегашно към бъдеще на фона и спрямо неживото, който затова тече от бъдеще през сегашно към минало. Това срещутечение е същото, което е експанзията срещу ентропията, реда срещу хаоса.

Каква форма има света-живот? Преди всичко времева-пространствена.

Животът-свят „тече“ от минало през настояще към бъдеще. Ние сме родени в миналото, живеем сега и ще умрем в бъдещето. Очакваме бъдещето и си спомняме миналото. Тази асиметрия наричаме „еднопосочност и необратимост на времето“. В календара, отразяващ тази еднопосочност и необратимост, датите са подредени и се сменят последователно, като поголемите следват по-малките. Феноменологичното време „тече“ от момента на раждане. Тогава роденото започва живота си като „възпиране“ на хаоса, течащ назад, като му се и поддава. Накрая това време колапсира заедно със смъртта.

Неживият фон „тече“ от бъдеще през настояще към минало. Нещата идват срещу нас от бъдещето (очакваме ги от бъдещето), минават през нас (преживяваме настоящето) и отиват зад нас (спомняме си и забравяме миналото). Така една и съща последователност се представя по два начина.

Нагоре срещу спонтанното течение на реката на хаоса напредва живата телесна форма, тръгнала от момента на раждането си и обречена да спре и да бъде повлечена от реката. Тя възприема света като съграждане срещу разрушаване, удържане срещу поток, експанзия срещу ентропия. Това е остров на реда. Съзнателната перцепция е в центъра на този остров. Тя обхваща един хоризонт, в който се различават посоките напред и назад, бъдеще и минало. Очакваното още не е и се пристъпва към неговото оформяне, преживяването преминава сега и се предава на обезформяне като спомен, който вече не е и в който очертаванията избледняват.

Как се обяснява така изказаното времево течение? Нито Кант, нито Хусерл повдигат този въпрос за времево „сречутечение“ на телесно поместения Аз и света. Но тези изяснявания вече превъзможват разбирането за времето като чиста празна форма, в която се усеща течението на вътрешния живот (Кант). Оказва се, че Кант е в плен на характерния за

философията на Новото време предразсъдък, че „опитът“ и „разумът“ са различни „инстанции“. Ако пространството и времето са представи, неидващи „от“ опита, то те са априорни. Но така се изпуска трета възможност: пространството и времето да са форми на опита, които не идват извън него като негови условия, а са негова форма, негова органика или телос.

Хусерл се концентрира върху прецизното описание на структурата на осъзнаването на времето, в което:

– разграничава усещано време от възприемано време като „субективно“ от „обективно“ – предмети съответно на психологията и феноменологията. (Husserl, 1905 (1994), с. 9)

– въпросът за „произхода на времето“ се свежда до въпроса за първичните очевидности-формообразования на неговото осъзнаване и се разграничава от емпиричния въпрос за произхода на усещанията за време (пак там, с. 11). Това изкуствено разграничение затваря пътя за разбиране на формата на времето и формата на съзнанието изобщо като жива човешка форма;

– Хусерл предполага посоката и структурата на времето: минало – настояще – бъдеще като „от само себе си разбиращи се закони: че устойчивият времеви ред е безкраен ред на две измерения, че две различни времена никога не могат да бъдат едновременни, че тяхното отношение е несиметрично (ungleichseitiges), че съществува транзитивност, че на всяко време принадлежи по-ранно и по-късно и т. н.“ (пак там, с. 12).

Проумяване на времето. Животът се движи срещу неживия фон или неживият фон се движи „срещу“ живота чрез това, че животът е „ред“, а неживият фон – „хаос“. Това взаимно отрицание се представя динамично като срещудвижение на живот и неживо.

живо тяло

минало	настояще	бъдеще
--------	----------	--------

нежив фон

Това срещутечение е релативно. То може да се опише по три начина:

- Животът тече напред, а неживият фон – назад;
- Неживият фон е неподвижен, а животът тече напред;
- Животът е неподвижен, неживият фон тече назад.

Най-добро е първото описание, защото качествата на живота са описуеми най-добре като динамични.

Това движение се установява при фокусиране на перцепцията (неподвижен спрямо него ум). Този ум е въплътен в живо тяло, но е дистанциран като чисто съзнание от потока на живота (виж предходния параграф).

Живото тяло се движи „от минало през настояще към бъдеще“.

Неживият фон заедно със спонтанните процеси на разпад в живото тяло се движи „от бъдеще през настояще към минало“.

Това условно изказано по този начин движение е двойствено като *експанзията* и *ентропията*. Ентропията е определима като такава само спрямо експанзията. Експанзията е определима като такава само на фона на ентропията. Наистина няма никакви чисто обективни критерии за повишаване на ентропията, освен *най-високата вероятност*. Но вероятността отново е релативна и мери нашето знание. Единственото ясно определение на ентропията е разпадането на живите структури, както на нег-ентропията – синтеза на живите структури. По-подробно за този процес се говори в първите два параграфа (за хаоса и живата форма).

Идентифицирането на посоката на неживия фон спрямо живота *от бъдеще през настояще към минало* е необичайна за анализа на времето във всички западни традиции. Но никой няма да отрече, че нещата първо се очакват, после преживяват и накрая помнят и забравят.

В този пункт важен е анализът на времето на Мактагарт и специално сериите А и В, т. е. серията *минало – настояще – бъдеще* и серията *по-рано – по-късно*. Такъв анализ се прави в следващия параграф.

Времето не тече. Ако времето „тече“, то вече се мисли като положен чрез време обект. Тогава трябва да се обяснява време чрез мета-време, което е безсмислица. *Тече светът.* Това течение е необратимо подобно на ориентацията на зрителното поле. Зрителното поле е ориентирано от местоположението на живото тяло към периферията, напред, към хоризонта: *от тук на-там.* Времето поле е ориентирано от хроно-определеността настояще напред, към хоризонта, към бъдеще, като назад обхваща отрицателна величина – минало: *от сега към-тогава.* Тази ориентация напред е органичен факт: ние експанзираме „напред“, срещу света, който по този начин изтича назад. Експанзията на живота срещу хаоса (физ. *ентропия*) е „причина“ за необратимостта на пространството и времето. Животът тече срещу хаоса. Това е възпроизводство и експанзия срещу безусловната ентропия. В това срещутечение се създава усещането и възприятието за време. Можем да си дадем сметка, че ако липсваше ентропията и обратната на нея експанзия на живота, времето нямаше да „тече“.

Така имаме обяснение на асиметрията или еднопосочността на „времето“. По подобен начин ще получим обяснение на асиметрията на пространството. Паралелът на органичното обяснение с биологичното може да се избегне. Но биологичното обяснение на живота като обратен на ентропията процес почива върху фундаментални закони на съвременната наука и характеризира най-съществената характеристика на живота от гледна точка на физичното понятие за необратимост – Втория принцип на термодинамиката. Не е излишно за феноменология, която не приема трансценденталната позиция като изключителна и нямаща връзка с „трансцендентното знание“ (Хусерл), да се съпоставя с науката.

Ако ентропията е неопределеност, тя напред и назад е по-висока, отколкото тук и сега. Това може би обяснява защо ентропията расте с времето и защо в живото тяло тя намалява временно и локално. Плувайки срещу течението на „реката“, срещаме все повече и повече неопределеност, но внасяме все повече определеност. След нас нещата отново се хаотизират. Паметта и очакването са неопределени в сравнение с възприятието. Това обяснява защо например правим наука. Реката върви към все повече неопределеност, оставяйки на нас част от определеността си.

Както пространството, времето се възприема от позиция на телесния възприемател, която означаваме със „сега“. „Сега“ конструира времево перцептивно поле, което „назад“, обратно на експанзията, в спомена, е „миналото“. Значението на „минало“ е, че то не се появява, че се помни. То не съществува някъде „обективно“. Това е сила на органичния анализ: той обяснява не само еднопосочността и необратимостта на времето, но и факта, че миналото и бъдещето някак неясно „не съществуват“. Тази главоблъсканица, която накрая анихилира времето, унищожавайки като несъществуващи миналото и бъдещето и свеждайки до непротяжна точка настоящето, намира своето решение. Просто няма никакъв смисъл изказване за „обективното съществуване“ на минало, настояще и бъдеще. Настоящото има съществуване като телесен жизнен процес, като времеви център на координатна система. Бъдещето и миналото съществуват като перспектива и ретроспектива на жизнения процес: умът „осветлява“ все по-слабо от центъра – сега, в две посоки – миналото и бъдещето, назад и напред, чрез спомена и очакването. Така, разпростирайки се назад и напред, лъчът на съзнанието успява да обхване и регистрира движението ни срещу хаоса и да ни ориентира за събитията във времето, да ги организира телеологично така, че да оцеляваме (Според Мартин Хайдегер времеността на битието е черта на човешкото битие, което е „битието към смъртта“) (*Битие и време*).

Така се обяснява Хусерловия „хоризонт“, в който се допълват актуалното възприемане на времето – интенцията – с представите за миналото и за бъдещето – ретенцията и потенцията. И трите модуса са разбираеми чрез еднопосочността на жизнения процес на крайно тяло. Ние „осветяваме“ най-силно областта „сега“, в която протича актуалното ни действие или просто ориентация. Нашата енергия е ограничена. За „осветяването“ на бъдещето и миналото тя се разпределя с намаляване към периферията на „хоризонта“. Без дадеността на целия хоризонт времето няма никакъв смисъл. То няма и да съществува, ако не очакваме и не помним, а само

„преживяваме”. А помним и очакваме, за да подреждаме нашите жизнени актове така, че да запазваме тленната си телесна форма.

В пространството възприемателят променя позицията си спрямо това „тук”, и отива в друго „тук”, като може отново да се върне в това „тук”. Във времето възприемателят се движи без участие на волята непрекъснато от едно към друго и към по-следващо „сега”, които сякаш следват някаква „обективна скала”. Такова е Бергсоновото „траене” (*durée*). Не може да се върнем от едно следващо „сега” към едно минало „сега”. Човек не може да стане по-млад, а постоянно остарява.

Така в пространството човек експанзира във всички посоки и променя произволно гледната си точка, докато във времето той няма избор. Времето е „съдбата” на крайното телесно същество. Само в течащ (а такъв е телесния) свят човек става времево граничен. Без течението не може да се очертае човешкият път от раждането до смъртта. Когато това течение – телесният живот – престане, времето просто изчезва. И само в тримерен пространствен свят човек е ограничен и органичен.

Реката тече „назад” през нас, защото ние я „отхвърляме”. Но в един момент – при смъртта – тя ни настига. И тогава времето спира да тече – реката, срещу течението на която сме плували, ни понася в своето течение, а чистият ум, ако остава, остава безвременен. За него реката изчезва.

Феноменологично времето е зависимо изцяло от телесния перцептор. Няма смисъл да се говори за време извън жизнения свят, структуриран около Аз-а. Следствие: всяко времево отношение на едновременност и последователност има смисъл само за един „Аз” или за група възприематели в една физична област (в една отправна система).

*Жизненото време има съответно два модуса: траене (*durée* – Бергсон) и последователност.* Траенето е израз на непрекъснатата историчност на живота. Няма прекъсване и няма спиране на тази линия, докато тече животът. Линията се чертае непредвидимо и не е разложима на моменти. Тя не се сумира от части (Анри Бергсон, Освалд Шпенглер).

Скоростта на „траенето” се определя количествено от интензивността на потока на живота, от количеството експанзия за единица време. Ритмите на живота в последователността се определят от свойствата на организацията. Всеки акт има своето органично място. Животът е толкова по-интензивен, колкото е по-интензивна степенята на възстановяване на формата и респективно на усвояването (подреданто съобразно нея) на нови пространства.

Ако умът съществува независимо от тялото и е вечен (будизъм), то живото тяло е начин той да бъде поставен в този свят. Чрез това тяло умът се адаптира и „проглежда” във „физичния свят”. Умът стои вечен (санскр. дхарма-кайя, космическо тяло на Буда), но е въплътен в тяло и го тегли да устоява (санскр. самсара). То обаче е тленно и устоява само донякъде. Буда учи, че съставното от елементи се разпада. Времето го повлича надолу. Според будизма умът се въплътява и придобива земен живот, защото бива повлечен като визира външен сетивен свят – свят на страсти. Той е заблуден (санскр. авидя) и се увлича във водовъртежа на сетивното живот след живот по силата на своята деятелна причинност (санскр. карма). Поначало умът стои в безвремие и няма смисъл да се въплътява, защото всяко въплътяване е страдание, безнадеждна борба срещу хаоса на света. Такава е основната мисъл на късния будизъм.

Ако изтълкуваме будистката представа в контекста на това изследване, то в живота си вървим към началото на реката на времето, към началото на света, който се разпада, търсейки изворите на реда. И когато нашето човешко тяло като счупен сал ни изостави, ние го оставяме на течението на реката и може би придобиваме ново тяло – с което продължаваме напред срещу потока на времето, на света, на хаоса. В края на краищата ние изоставяме всяка телесност, всеки въплътен живот, а с това и всяко времево ангажирано течение напред, към нови хоризонти и напред, към бъдещето. С това жизненият свят, какъвто го описваме, изчезва. Изчезва времето, пространството, природата, възприятието, основано върху телесни сетива.

Така в структурата на времевостта се намират три пласта: умствено дистанцирана перцепция, живо тяло, течащо „напред“ и нежив разлагащ се свят, оттичащ се назад спрямо потока на живота на тялото „напред“.

9. Времевият хоризонт

„Времето тече“ е привичен израз. Но времето не тече, защото няма спрямо какво мета-време (лоша безкрайна регресия или чиста неподвижност). Ние живеем в течащ ограничен назад и напред хоризонт. Следването на бъдеще след минало и последователността на по-рано и по-късно (Серии А и В по Мактагарт), се оформят от необратимото течение на живота.

Следването на бъдеще след минало и последователността на по-рано и по-късно (Серии А и В по Мактагарт), се оформят от необратимото течение на живота. Разтягането на сега „назад“ и „напред“ е резултат на експанзията на възприятието независимо от потока. Умът пази следите на живота и го проецира напред като очакване. Не възприемаме миналото и бъдещето, но помним миналото и очакваме бъдещето като плавни преходи назад и напред към перцептивния хоризонт. Така обемът на времевия хоризонт се поддържа срещу неумолимата неизвестност и неумолимата забрава.

Идентифицирането на посоката на света спрямо живота от бъдеще през настояще към минало е необичайна за анализа на времето във всички западни традиции. Но никой няма да отрече, че нещата първо се очакват, после преживяват и накрая помнят и забравят.

Можем да се позовем на Бергсоновото схващане за времето, за траенето (*durée*) като определение на съзнанието. В лекцията си Съзнанието и животът Анри Бергсон пише: „съзнанието означава преди всичко памет. Паметта може и да не притежава широта, може да обхваща само мъничка част от миналото, може да задържа само току-що станалото, но тя е налице; в противен случай няма и съзнание. Съзнание, което не би запазило нищо от миналото си, което непрестанно би забравяло само себе си, би умирало и би се възраждало отново всеки миг: как по друг начин да определим несъзнанието?... Следователно всяко съзнание е памет – съхраняване и натрупване на миналото в настоящето...“

Но всяко съзнание е изпреварване на бъдещето. Проследете направлението на вашия дух в който и да е момент: ще откриете, че той се занимава с това, което е, но най-вече с оглед на това, което ще бъде. Вниманието е очакване и не съществува съзнание без определено внимание към живота. Бъдещето е там, то ни зове или, по-скоро, ни привлича към себе си: това неспирно притегляне, което ни кара да напредваме по пътя на времето е причината, поради която непрестанно сме в действие. Всяко действие е завоюване на част от бъдещето... . Това, което в действителност възприемаме, е известна плътност на траенето, състояща се от две части: непосредственото ни минало и близкото ни бъдеще“ (Бергсон, (1994), сс. 118 – 119).

Съзнанието за време и самото перцептивно време е обяснимо чрез експанзията, правеща възможно възстановяването на формата на възприемащия субект в условията на проблематичност на живота, на спонтанно разпадане на всяка форма.

Всяко „напред“ на времето сочи към неопределените още процеси на живота и смъртта. Всяко „назад“ на времето сочи към определените вече, но изтекли моменти на живота. Напред е смъртта, назад е раждането. Те не са обратими. Напред и назад се простира хоризонта на ума, на осветяването на света и там е сферата на определеността. Определеността образува хоризонт, в границите на който ние помним и очакваме. Извън осветения хоризонт нещата се развиват в забрава на миналото и неяснота на бъдещето.

Миналото е определено по принцип, доколкото информацията може да се пази, дори когато се забравя. Но носителите на информация са от света и те са меки, разрушими, тленни. Бъдещето е неопределено.

Времето е организирано първо, като форма съгласно зададената човешка форма. Второ, времето, както и пространството, образуват йерархия от арт-подробди, интерпретации. Те са културни факти.

Всяка култура описва едно и също време. Ярکو потвърждение на това твърдение е поразително точното съвпадане на продължителността на годината, месеца и денонощието според календарите на напълно откъснати култури като майте, египтяните и прабългарите и със съвременните астрономически величини. Но оттук нататък описанията на времето носят печата на културната локалност. Индийците описват времето като неопикуемо дълга верига кръговрати (самсара), които се редуват раждане – смърт и раждане. Западният човек визира в раждането и смъртта абсолютни граници на живота на фона на едно безжизнено безкрайно време. Шопенхауер изследва тези различия при еднаквостта на времевата форма на културите. Например Египет увековечава. За това говорят пирамидите и мумиите, но не само те. Известни са точните данни за управление. Увековечават се чертите на лицето. В същото време от дорийските царе не са останали дори имената. Индия не си знае историята и не я пише. „Калпите“ са много дълги периоди от време във от представата. За тях е важна противопоставката на потока и вечността, на колелото на самсара и покоя на нирвана. Западът мери времето и живее в разграфено време. В това отношение „Аполоновата“ (античната) култура се различава от „Фаустовата“ (нововременната) по това, че докато първата живее в органично и затворено време-пространство (Космос), втората живее в аморфно отворено безкрайно математическо време-пространство. Поради това именно светът на Новото време е доминиран от математическата физика на Галилей (Шпенглер, 1918 (1994)).

Всичко в света е подвластно на времето. Нещата са временни. Нищо от нещата няма устойчиво битие, за което да не можем да кажем, че се появява от друго или изчезва в друго, че изплува от или се потапя в неопределеност. Нещата са диалектични, преходни, процесуални. Именно на това основание (пратитя самутпада – зависим произход – Васубандху, хинаяна) светът от неща е ефимерен (махаяна, Нагарджуна). Това не е траен свят, за който умът би могъл да се закрепя. Това не е надежда пред собствената ни тленност. Не това търси метафизиката и науката, но намира само това.

Тялото се ресинтезира в света-на-тялото, възприеман от тялото. Тази ре-синтеза на определено (човешкото) тяло изисква и получава подходящ набор от неща и събития, на които светът се разчленява и от които той се събира. Светът на мравката е съставен от други неща и събития, които са важни за тялото на мравката.

Възприятието създава многообразие от „събития“ във времето. „Събитието“ се отграничава в непрекъснатия поток като времеви отрязък чрез времеви граници, изплувайки от този поток във формата на възприятието. То е „сега“, „утре“, „вчера“. То е „кратко“ или „трайно“. Ние обособяваме в живия поток на света и описваме събитията като времеви. Те изникват, траят и изчезват, извикани от актове на възприятие и схващане от ума.

Как се получава „събитие“? Събитията не се измислят, доколкото са моменти от непосредствения поток на живота. Умът само ги засвидетелствува. Но описанията на събития са плод на именуване и са артефакти. Групите от промени, които са по-устойчиви от фона си, се идентифицират като процеси и им се дават имена, когато те се повтарят, или собствени имена, когато са достатъчно впечатляващи и уникални. Групите от усещания, които са по-устойчиви от другите, се идентифицират, получават имена, и скоро се уеднаквяват в множества еднакви събития или неща. Тогава възникват нарицателните имена за съществителни.

Събитията съществуват реално като моменти от организацията на жизнения свят. Те се налагат на равнището на една природна зададеност, но нашето внимание ги структурира в зависимост от жизнената задача. „Събитията“ като части от описанието на света са „условни“ – ние ги отграничаваме съгласно нашата жива форма. Едно събитие ли е дъждът? Не, ако го разчленим на движение на тъмни облаци, заваляване, гръмотевици, намокряне и дъга. Можем дори да разделим тези „събития“ на техните неразчленени времеви периоди и отново да имаме „събития“. Но нормалното в нашия живот събитие е дъждът и няма смисъл в живота да го делим на събития. Какво е събитие в механиката? Падането или неговите фази? Какво е събитие в квантовата механика? Попадането на микрочастица върху плаката, моментите на нейното движение, или движението на маса микрочастици по траектория?

Къде започва и къде свършва едно събитие? Там, където сме принудени от разчленената по пътя и във формата на живота перцепция. Но за артефактите там, където решим рационално да фиксираме разликата между по-плавни и по-резки промени. Там, където е важно за жизнената задача. Разбира се, това не става произволно, а по начин, съответстващ на съхраняването на целостта на жизнения свят, на тялото и експанзията. Ако ние бяхме неограничени в пространството и времето, нямаше да мислим света като неща и събития, а като едно цяло. Ако ние бяхме течни същества и живеехме в течна среда, „нещата” и „събитията” щяха да са съвсем други, ако изобщо съществуваха.

Във времето нищо не се повтаря. Няма два пъти една и съща Халеева комета, въпреки че на всеки седемдесет години тя се завръща близо до Слънчевата система. Няма два пъти едно и също слънчево или лунно затъмнение. Няма две еднакви години, две еднакви зими, две еднакви дъждовни бури. На този фон е почти излишно да напомняме, че няма два пъти убийство на Цезар.

Събитията, както и телата, са естествени в смисъл на наложена върху нас обособеност и разнообразие, като комплекси, които имат основно значение за целостта на жизнения свят на телесния Аз. В тези събития се вплитат действията: човек ловува или работи, когато слънцето е на небето, и се прибира да почива, когато то залезе. „Денят” и „нощта” са ритъм на подреждане на живота не като обективни космически събития, а като телесни ритми с човешка форма. Те са относително трайни и относително нетрайни. Например ние възприемаме като различни онези динамични комплекси, които се съединяват рядко, а повечето време са отделени, или неща, които се движат като цялостни комплекси на фона на неподвижна или по-бързоподвижна среда.

10. Спекулативното разсъждаване за времето. Джон Мактагарт

Спекулативното разсъждение за времето е обречено от грубостта на категориите спрямо света. Анализът на Джон Мактагарт е емблематичен. Той „доказва” нереалността на времето, показвайки как течението се изплъзва от логиката. Не можем да критикуваме, доказваме и опровергававаме възприятия с език, мислене и логика. Една погрешна перцепция се разпознава с друга, по-ясна перцепция. Става въпрос за граници на логиката и езика. Затова възникват парадоксите от рода на Зеноновите апории. Промяната, която наричаме време, опразва логиката и езика.

Тук ще приведа пример за едно класическо спекулативно разглеждане на времето, при това на философ от 20 век: Джон Мактагарт, британски неохегелианец направен първо в Природата на съществуването (John McTaggart, Ellis McTaggart. The Nature of Existence. Vol. II.), а после и в Не-реалността на времето. Теорията на времето на Мактагарт е отправна точка за анализи и до ден днешен, в края на 20 век. Това говори, че тя е респектабилна.

Мактагарт излага дискурсивно доказателство за несъществуването на времето. То се опира на доказването, че времето съдържа две серии – А и В, съответно минало – настояще – бъдеще и по-рано – по-късно. Първо се доказва, че без времето серия В не съществува. Ключов пункт е, че време не съществува без серия А. Но серия А не съществува, защото е вътрешно противоречива: „Приписването на характеристиките минало, настояще и бъдеще на членовете на някаква редица води до противоречие, освен ако не е уточнено, че те ги притежават по отношение на членове, определени като минали, настоящи и бъдещи. Това означава, както видяхме, че те ги притежават по отношение на членове, определени като минали, настоящи и бъдещи. За да се избегне подобно противоречие, те на свой ред трябва да бъдат определени като минали, настоящи и бъдещи. И тъй като това продължава безкрайно, първата група членове никога не избягва противоречието изобщо.

Реалността на А серията, следователно, води към противоречие, и трябва да се отхвърли. И тъй като видяхме, че промяната и времето изисква А серия, реалността на промяната и времето трябва да бъде отхвърлена“ (McTaggart, 1927 (1968), §§ 332 – 333).

Тежкият съд на логиката и езика отсъжда несъществуване на миналото, сегашното и бъдещето, и на времето като такова.

Конкретна критика на анализа на времето.

1. Определянето на сериите А и В като две независими редици е явно произволно и това би било нормално, ако имаше чисто технически характер. Но авторът настоява на принципния и необходимия характер на това обособяване.

2. Серия А е анализ в линейна проекция, характерна за Западното описание на времето, на една динамична перцепция, която явно се движи, обособявайки и отделяйки минало (направлението, откъдето идваме), настояще (моментът, в който сме) и бъдеще (направлението, където отиваме).

3. Такава линия на перципиране няма, а има спомен, преживяване и очакване в едно цяло в перцептивния хоризонт (ретенция, интенция и протенция – Хусерл). Това е описание на възприятие, което може да се опише не само като линия, а и като движение.

4. Двете редици (А и В) са две описания. Те не са чисто различни. Например сегашното в един момент (в А) е преди бъдещето (в А) и след миналото (в А). Но това са моментите на серия В. Така че се припокриват серии А и В.

5. Редицата В пък е сводима до А: всеки член може да се опише като минал спрямо следващия, сегашен за себе си и бъдещ спрямо предишния.

6. Двете редици са представими като една с постоянна посока на движение и само движението прави бъдещето сегашно, а после минало.

7. Последователността на моментите във времето (преди-след) наистина изглежда безотносителна към промяната на бъдещето в минало. Но това е илюзия. Не можем да си мислим събитията като наредени неподвижно във времето от минало към бъдеще, както представя тази линия Мактагарт (ibid. §§ 310 – 312). Всяко минало е в известен смисъл непокътнато, но е напълно изчезнало. Остава само споменът, който не е непокътнат и недосегаем. Остава описанието на миналото. Всяко бъдеще пък е неопределено. Изобщо не може да се представя бъдещето като поредица от определени събития. Това е много груб детерминизъм, напълно опроверган от здравия разум, науката и свободните решения. Тук на прав път е Бергсон с неговата движеща се линия на живота, която заема все нови пространства, както и цитирания от Мактагарт „д-р Броуд“. „Нищо не се случва с настоящето при превръщането му в минало, освен че свежи пластове съществуване са прибавени към цялостната история на света“ (ibid., § 334).

8. Както Бергсон, така и Броуд представят времето като живо и отричат определеността на бъдещето, като признават реалността на времето. Както Хегел, така и Матагарт представят времето като неживо, признават определеността на бъдещето и отричат реалността на времето. Тази ясна разлика е важна.

9. Абсолютно време няма, защото ако животът спре, движението напред на перцепцията също спира, а с това и превръщането на бъдещето в минало, както и самото бъдеще и минало. А животът спира, както и започва. Доколкото времето се представя като абсолютно, то е неживо, а с това е и илюзорно, както показват и анализи, подобни на този на Мактагарт.

10. В този смисъл Мактагарт е прав. „Поради това, че различаванията на минало, настояще и бъдеще ми се струват същностни за времето, смятам времето за нереално“ (ibid., § 306). По доста странен начин дискурсивното разсъждение води до нереалността на времето.

11. Самото вземане на думата време като израз на една същност, при това самостоятелна и фундаментална за света, води до всички парадокси. Не се допуска, че това, което наричаме време, може да не е същност, а качество, при това зависимо. Ако това се предпостави, се сменя цялата верига на разсъждение. Времето не се взема самостоятелно и първично. Не се пита дали то съществува или не.

12. Не е коректно да се смята за противоречие притежаването на характеристиките минало, настояще и бъдеще в различни времена. Това признава и Мактагарт, но той смята това за противоречиво, когато се навлезе в редицата на разлагането на моментите. Но това е проекция на самата редица на моментите във времето.

13. Относителността на трите времеви направления е дадена и разбираема само в движение. Само в движението към бъдеще бъдещето става сегашно, а то – минало.

14. Движението не може да се изрази логически, освен като последователност от определения в различни времена. Но ако става въпрос за движението на самото време, това веднага въвлеча в безкраен прогрес.

15. Движението изобщо е въвн от логиката и мисленето и това ясно е показано още с апориите на Зенон, където една стрела, която сега е тук, а после – там, а след това – на трето място, не се движи в нито един от тези моменти и места.

16. Диалектиката се опитва да е прави с проблема: „Едно тяло е в движение, когато в един и същ момент се намира тук и там“ (Хегел). Това е открито противоречие, от което следва всичко, по закона на Дънс Скот. Но по-важното е, че моментът, в който нещо е намира тук и там е просто по-дълъг от състоянията тук и там и отново се разлага.

17. Дилемите на движението са познати на философията. Те са едни и същи с проблемите на времето.

18. В това да се пита дали времето е налице в света, дали светът е времеви, има нещо налудничаво. Тази екстравагантност е плод на голямо изместване на вниманието от света към езика. Това значи да се откажем от перцепцията и опита, че се раждаме на този свят, живеем и умираме.

19. В това, да се тръгва от възприятия и да се доказва, че те не съществуват „по силата на логиката“, се фокусира цялата абсурдност на метафизиката. От това, че зеленото е нелогично, трябва ли да следва, че то е съществува? Сега се сещам за Малкълмовия диалог:

Философът: „Времето е нереално.“

Мур: „Ако вие имате предвид, че никакво събитие никога не следва друго събитие, то вие безусловно грешите: нали след закуската аз се разходих, после взех вана, а после пих чай“ (Malkolm, 1942, p. 346).

20. Така доказателството на „Нереалността на времето“ не ни освобождава от товара на временността: ние сме тук само временно, ние се раждаме и умираме, а междуременно се събуждаме и заспиваме, пием кафе и ходим на работа. Същото правят, разбира се, и философите, които доказват нереалността на времето.

21. Само динамиката може да изобрази времето. Защото само тогава бъдещето идва към нас, а миналото отминава. Това е като движещ се влак. Той минава през поле, през река, влиза в тунел, после излиза и се движи в планина.

22. Сега, ако си представим един неподвижен и оформен свят въвн от нас, като пейзажът край железопътната линия, тогава всяко живо същество, което минава през един път, ще види едни и същи неща. Ако пък едно същество живее през цялото време, то ще премине през целия свят.

23. Тази представа е съвсем невярна. Защото няма нищо налице в полза на определеността и наличието на нещата в бъдещето. Когато ние ги засвидетелстваме, те са в настоящето.

24. Тази представа е невярна също затова, че хората оставят следа в света и от нашите решения зависят линиите на събитията.

Несъстоятелност на логическите дискурси за света.

1. Нищо, измислено без възприятие не може да е вярно в света, освен случайно. От друга страна, всичко, измислено за света, има формата на перцептивното пространство-време.

2. В гореанализирания дискурс за времето, наистина много труден заради темата, се натъкваме на постоянни обърквания. Логиката се пропуква. Не са определени предпоставките. В хода на изложението се появяват нови предпоставки. Това появяване не е определено.

3. Постоянните опити да се освободим от предпоставяне на времето с цел то да се изведе и с това да се обясни, опровергае или докаже, са осуетявани от въвеждането му в някакъв момент.

4. Така Мактагарт предпоставя миналото, настоящето и бъдещето, както и последователностите. След това, на друга фаза на разсъждението, той предпоставя, че времето

е движение, промяна, като апелира към очевидното съгласие. А накрая се опровергава предпоставката. Но това става с решаващата междинна предпоставка, че има промяна и тя е единствено в смяната на бъдещето с настояще и минало. При това предпоставката е далеч от това да е вярна. Промяната е присъща във всяко събитие.

5. Всичко това е разбираемо и всяко чисто логическо разсъждение, което не се доверява на възприятията и не се построява около тях, се заплита, защото постоянно въвежда перцептивности като предпоставки, а в същото време цели да ги опровергава.

6. Съвсем погрешно е да се отрича нещо поради това, че мисленето му с помощта на езика е достигнало до противоречие в опита за анализ.

7. Безизходицата в подобни анализи се дължи на това, че светът се поставя пред съда на езика и езикът в неговата логическа форма решава какво съществува. Взема се една дума, разпознава се като всеобща категория и се търси нейното логическо обяснение, доказателство или опровержение. При това светът се забравя, но постоянно се въвежда несъзнателно или между другото.

8. Същият характер имат и безкрайните полемики около ума, тялото и света. Не се търсят плановете на възприеманото, а се нагазва в дебрите на произволни мисловни вериги, от които се стига до неизвестни и непредвидими места, или се нагласяват така, че да се докаже нещо предварително допускано.

9. Мактагарт се позовава на общото съгласие относно много неща като това, че времето е промяна, но отрича общото съгласие, че времето е реално. Това е необоснован произвол.

10. Не можем да критикуваме, доказваме и опровергававаме възприятия с логика, с език, с мисли. Една погрешна перцепция се разпознава с друга, по-ясна перцепция.

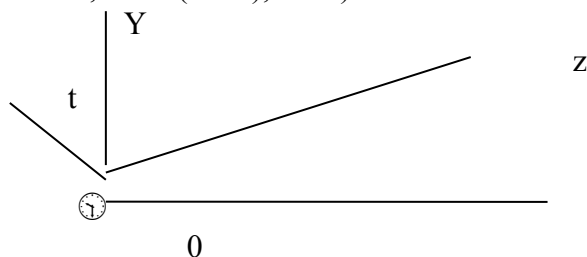
11. Обяснение. Става въпрос за граници на логиката и езика. Промяната опразва логиката и езика. Светът не се изобразява в логиката и езика.

11. Физичното осмисляне на времето

Вторият принцип на термодинамиката е изказ на формата на този поток и затова е изказ на времето. Специалната теория на относителността на Алберт Айнщайн придвижва западната представа от „абсолютно време“, което изглежда близо до всекидневната представа, но я лишава от център, до принципно различната центрирана в тялото и ориентирана представа: времето се установява и мери само в координатна система с център, както и пространството. Това е поместване в „биологичната стрела“ – раждане – смърт.

В Специалната теория на относителността Алберт Айнщайн разкрива формата на времето като локално – центрирано в наблюдателя (инерциалната система). Време въобще няма, има локално време, което е измеримо с часовник и важи за събитията близост до часовника. Ключово за разбиране на това време е постоянството на скоростта на светлината.

„„Време“ на събитие – това е едновременно на събитието показание на часовник в покой, който се намира на мястото на събитието и който върви синхронно с друг определен часовник в покой, при това с един и същ часовник при всички определения на времето...ще наричаме това време, принадлежащо на система в покой, „време на система в покой““ (Einstein, 1905 (1965), с. 10).

Ако понятието време е „независима променлива на битието“ по израза на Айнщайн, то е неизмеримо и губи физичен смисъл. Защото времето на едно събитие на разстояние не е

измеримо никак освен посредством сигнала, който тече във времето с максимална скорост V (скоростта на светлината). Тогава, измерено тук и коригирано, това е времето спрямо нашата точка.

Часовникът обаче е часовник само за наблюдател до него. Айнщайн вкарва наблюдателя експлицитно заедно с часовника в центъра на координатната система. Само наблюдателят придава смисъл на измерването на местното време. Физичен смисъл, което за Айнщайн значи реалност, има само времето, което е отнесено към наблюдателя. Никак не е очевидно, че две събития, които са едновременни в една координатна система, ще са едновременни и в друга.

Наблюдателят конструира часовника и – по-важно – той го гледа. В света извън тялото на наблюдателя е налице инерциална (неподвижна или движеща се равномерно и праволинейно) координатна система. Но нейното локално време няма никакъв смисъл само по себе си. Такова време просто се изключва. Айнщайн най-често използва термина „наблюдател“, за да опише физичната реалност от гледна точка на една „координатна система“. Това понятие е само физична абстракция, на която само наблюдателят със своето възприятие придава смисъл.

Наблюдателят измерва и само така съществува скъсяването на времето при ускоряване. „Въпросът за това, реално ли е лоренцовото скъсяване или не, няма смисъл. Скъсяването не е реално, доколкото не съществува за наблюдателя, движещ се заедно с тялото; обаче то е реално, тъй като може да бъде принципно доказано с физични средства за наблюдателя, не движещ се заедно с тялото. Това именно открива по твърде изящен начин Еренфест“ (Einstein, 1911 (1965), с. 187). „За движещ се организъм продължителността на времето на пътешествието ще бъде само мигновено, ако движението става със скорост близка до скоростта на светлината“ (пак там, с. 184).

Коментар на Хайзенберг: „Нека на кораба има часовник, конструиран точно така, както съответните часовници на Земята... Тогава на основата на постъпващи от космическия кораб съобщения наблюдателят на Земята е в състояние да контролира правилността на корабния часовник. Той ще дойде до заключението, че часовникът върви малко по-бавно, отколкото земния часовник. Космонавтът, който по сигнали от Земята, също може да съпостави хода на своя часовник с часовника на Земята, ще дойде до противоположен извод: за него по-бавно върви часовникът на Земята. Как тогава въобще е разумно да сравняваме времето на земята и на кораба? Кога следва да се наричат две събития „едновременни“, ако едно от тях става на Земята, а друго далеч от Земята, на космически кораб?... Поначало не може да се реши, къде в този интервал се намира точката на едновременност. За нашата тема е достатъчно, впрочем, да отбележим обстоятелството, че в новата сфера на опита думата „едновременност“ поначало е загубила смисъл, подобно на това, както в космическия кораб губят смисъл понятията „горе“ и „долу“...“ (Гейзенберг, 1987, с. 213).

„Ако скоростта се приближава до скоростта на светлината, то тялото се сплесква и става плоско. От гледна точка на наблюдателя, движещ се заедно с тялото, то, както и преди, съхранява формата на кълбо, но всички предмети, недвижещи се заедно с този наблюдател, му се представят съкратени в посока движението“ (Einstein, 1911 (1965), с. 184).

Дължината на предмет, движещ се с висока скорост, също е зависима от наблюдателя: „Пита се, каква е дължината на този лост? Този въпрос може да има само един смисъл: какви операции трябва да извършим, за да узнаем дължината на лоста“ (Einstein, 1911 (1965), с. 182).

Законите на физиката като тези на относителността не определят посоката на времето в света. Това прави Вторият принцип на термодинамиката: *Ентропията на затворена система расте до безкрайност*. Това е известно като термодинамична стрела на времето. Съществуват още *психологическа стрела* на времето, посоката на времето, определена от това, че *помним миналото, а не бъдещето*, и *космологическа стрела* на времето, определена от това, че *Вселената се разширява*. Такава е формулировката на Стивън Хокинг. Ето неговото разсъждение.

„В сингулярността както общата теория на относителността, така и всички други закони не важат: те не могат да предскажат какво ще излезе от сингулярността. Както вече обяснихме, това значи, че можем лесно да изведем Големия взрив и всички събития преди него извън теорията, защото не оказват влияние върху това, което наблюдаваме. Пространство-времето би трябвало да има граница – начало в Големия взрив.

Изглежда, че науката успя да разкрие група закони, които в границата на принципа на неопределеността ни казват как ще се развие Вселената с времето, ако познаваме състоянието – в какъвто и да е момент. Може би тези закони са били предопределени от Бог; но изглежда, че той е оставил Вселената да се развива според тях и вече не се намесва. Но как е подбрал началното състояние или конфигурацията на Вселената? Какви са били „граничните условия“ в началото на времето? [...]

Научните закони не правят разлика между посоките напред и назад във времето. Съществуват обаче поне три стрели на времето, които разграничават минало от бъдеще. Това са термодинамичната стрела – посоката на времето, в която хаосът нараства; психологичната стрела – посоката на времето, в която помним миналото, а не бъдещето; и космологичната стрела – посоката на времето, в която Вселената се разширява, а не се свива. Аз показах, че психологичната стрела е по същество една и съща с термодинамичната. Така че двете винаги имат една и съща посока. Условието „без никаква граница“ за Вселената предсказва съществуването на добре дефинирана термодинамична стрела на времето, защото Вселената трябва да тръгва от гладко и подредено състояние. А причината да наблюдаваме съгласие между термодинамичната и космологичната стрела е, че разумни същества могат да съществуват само във фаза разширение. Фазата свиване ще бъде неподходяща, тъй като няма силна термодинамична стрела на времето. [...]

Законите на гравитацията са несъвместими с доскорошното схващане, че Вселената не се изменя с времето; фактът, че гравитацията винаги е привличаща, налага Вселената да е или разширяваща се, или свиваща се. Според Общата теория на относителността в миналото трябва да е имало състояние на безкрайна плътност, Големият взрив, което състояние е фактическо начало на времето. Също така, ако цялата Вселена отново колапсира, ще трябва да настъпи друго състояние на безкрайна плътност в бъдеще, Големият срыв, който ще бъде края на времето. Дори и цялата Вселена да не претърпи повторен колапс, пак ще има сингулярности в локализираните области, които ще колапсират и образуват черни дупки. Тези сингулярности ще бъдат края на времето за всеки, попаднал в черна дупка. В Големия взрив и в другите сингулярности всички закони престават да важат, така че Бог ще има пълната свобода да избира какво да става и какво да е началото на Вселената“ (Хокинг, 1973 (1993), с. 123, 150, 168).

Стивън Хокинг в стройните си разсъждения за началото и края на Вселената навежда на две много важни положения за това изследване:

1. Отказът на физиката да се занимава с възникването и изчезването като със „сингулярности“, в които просто няма физични закони, значи, че науката не може да говори теоретично за началото и края като граници на света, единствено който тя изследва. Не може да има теория за нещо възникващо, както и за нещо изчезващо. Значи не може да има теория за раждането и смъртта. Не може да има теория за граничното.

2. Именно в сингулярността на Големия взрив Вселената е била определена като „гладка“, „подредена“, започваща от ниско ентропийно равнище към постепенно разпадане и хаос. Следователно произходът на реда и с това произходът на живота във Вселената и на Земята са отвъдни събития, които не могат да се обясняват. Самите фундаментални физични закони и константи не могат да станат обект на обяснение. Те сякаш са плод на Творческа воля.

Или както Витгенщайн смята, това, какъв е светът, се намира извън света.

Проверка в културите. Ако има форма на света във времето като жива форма на човешките същества, тя трябва да се намери в независими култури, които отстоят една от друга на време и разстояние отвъд възможен пренос на култура, т. е. отвъд възможно преселване.

За времето това несъмнено е календарът.

Хората от различни цивилизации имат един и същ календар. Вавилонците от Тигър и Ефрат преди три хиляди години, и маите от другата страна на Земята преди хиляди години в Централна Америка, египтяните от долината на Нил в Африка преди три хиляди години и прабългарите от Алтайските планини преди хиляда години разделят годината на 365 дни, колкото е обиколката на Земята около Слънцето или на Слънцето около Земята. Една и съща конвенция в толкова много далечни култури е невъзможно съвпадение. Това деление е извършено от самия свят, то е дадено, а не е създадено. Във възприемания от нас, човешките същества, свят, Слънцето изгрява всеки ден от изток и залязва на запад и това става с периодичност от едно денонощие. 365 такива цикли образуват единица за друг ритъм – годината. Сезоните, дните за сеитба и жътва, денят на равенството, всичко това се повтаря с монотонност много по-трайна от живота на цивилизацията. Не може да има друго обяснение на споделянето на календара с точност до минути и секунди и потвърждението му от най-развити технически приспособления за измерване, които се развиват в научната ера на Западната цивилизация.

Хората от всички цивилизации са знаели човешката крайност във времето и тя им е създавала основната грижа. Всички култури са развили стремеж към безсмъртие и вяра в някакъв тип безсмъртие. Погребенията, в които присъства идеята за запазване на тялото и душата, говорят за това. Хората са жертвали единствения си живот, за да признаят могъществото на силите, които правят света какъвто е, и да обезпечат живота си чрез слънцето, дъжда и плодовитостта на земята.

„Древните жреци от Месопотамия грешат само с четири десети от секундата, когато изчисляват времето на въртенето на Луната около Земята“ (Кондратов, 1980, с. 73).

„Влиянието на тази древна култура върху всички други цивилизации в Централна Америка е несъмнено: тук именно са изобретени йероглифното писмо и забележителния календар, който ползват маите, толтеките и ацтеките“ (*История на света в 20 тома.*, Т. 5., с. 154).

Календарът на маите съчетава няколко взаимосвързани цикъла от време. Най-важните са слънчевата година от 365 дни и церемониалната им година, съдържаща само 260 дни. Тези два цикъла съставят т. нар. Кръгъл календар. Има и лунен цикъл, цикъл на Венера, Господарите на Нощния цикъл и 819-дневен цикъл. (До нас не са достигнали сведения за значението на последните два цикъла). Циклите вървят едновременно подобно на свързани зъбчати колела. Тъй като колелата са с различен диаметър, изравняването на Кръглия календар се повтаря веднъж на всеки 52 години... Маите обаче мислят за хилядолетия, а не за години. По съвременния Грегориански календар, а в изчисленията си напред във времето хвърлят поглед към вечността“ (пак там, т. 1., с. 159). Времето във физиката е относително спрямо теориите, описващи различни видове динамика. При всички случаи то е осмислено перцептивно, от позициите на наблюдател. Астрономическото време, което хората от различни цивилизации установяват, е едно и също. Това показва, че времето не е въпрос на културна интерпретация или местно или историческо описание. Това е описание от позициите на земен наблюдател. Във всичките му физически смисли след Нютоновата механика времето е мярка на движение, а не абсолютна константа.

Герджиков, С. Светуване

София: Изток – Запад, 2010.

Глава 3. Времето – виртуалност и относителност

В *Граници на науката* (1995) и в *Научното обяснение на света* (2000) се правят анализи на перцептивното време. Основен резултат в тях е, че времето не тече, а тече светът.

В тази глава се разглеждат основни пунктове от философски и научни теории за времето от позиция на относителността. Експлицира се скритата виртуалност на понятията за време. На анализ се подлагат онтологически, логически и дескриптивни времеви категории.

Безвременен ум – времеви свят: Будизъм.

В будизма темата за „времето“ е интензивно осмисляна в плана на двете реалности: *самсара* и *нирвана*: цикъла „живот–смърт–живот“ и напускането на цикъла – освобождението.

Реална е природата (умът) преди цикъла, преди жизнения процес. Тя е извор на светуването (самсара) и неговите форми: гледане и слушане, будуване и сънуване, раждане и умирање. Тя се постига в процеса на освобождаване от идентичност с феноменалния свят. Умът преди телесния живот е вечен, а живото тяло е течаща времева форма. Чрез това тяло умът „проглежда“ във „физичния свят“. Умът е безвременната природа, но в този свят е едно с тялото и осъществява жизнен процес. Времето го повлича. Умът се въплътява и придобива земен живот, защото бива повлечен в потока на сетивния свят, *самсара*. Той е заблуден (*авидя*) и се увлича във водовъртежа на сетивното животно след живот по силата на своята деятелна причинност (санскр. *карма*). Поначало умът стои извън живот-и-смърт и може да не се въплътява, защото всяко въплътяване е страдание, безнадеждна борба срещу хаоса на света. „Съставното от елементи (санскр. *дхарми*) се разпада.“ (*Махā-пари Нирвāна сўтра*).

Така в будизма времеостта експлицитно се отнася към жизнения сетивен процес – феноменалния свят. Визира се едно чисто свободно състояние отвъд този процес, в което времето изчезва.

Времето е трансцендентална форма – Кант.

„1) Времето не е никакво емпирично понятие, извлечено от някакъв опит. Защото едновременното съществуване или последователността не биха се дори появили във възприятието, ако в основата не би лежала а priori представата за времето. Само при тази предпоставка можем да си представим, че нещо съществува в едно и също време (едновременно) или в различни времена (последователно).

2) Времето е необходима представа, която стои в основата на всички нагледи. С оглед на явленията изобщо самото време не може да се премахне, при все че явленията могат много добре да се отстранят от времето. Времето е дадено значи а priori.“ (Кант 1967, 110).

Кант греша и апостериорно, и „априорно“. Ако премахнем явленията, няма как да остане времето. Доказуемо е (Мактагарт), че ако има минало, настояще и бъдеще, не съществува обективно време. Липсата на независимо време се потвърждава в Специалната теория на относителността и нейните следствия.

Кант по специфичен за него начин греша в установяването на абсолютни априорни форми и познания. Но тук се наслаждава и спекулативната традиция на континенталната метафизика. Кант остава в рамките на характерния за философията на Новото време предразсъдък, че „опитът“ и „разумът“, „субектът“ и „обектът“ са две различни „инстанции“. Ако пространството и времето са представи, не идващи „от“ опита, то те са априорни. Ако те не принадлежат на обектите, то те принадлежат на субекта.

Но така се изпуска *трета възможност*: пространството и времето да са форми на опита, които не идват извън него като негови условия, а са *негова жива форма*.

Хусерл за потока на времето.

В *Към феноменологията на вътрешното съзнание за времето (Zur phänomenologie des inneren zeitbewusstseins, 1893–1901)* Едмунд Хусерл отнася времето към *съзнанието*. Този феноменологичен анализ показва, че самото съзнание е жив времеви поток, „работеща спонтанност” и „продуциращо съзнание”. Основни феноменологични отнасяния са: *интенция, ретенция, протенция*.

Хусерл се концентрира върху прецизното описание на структурата на осъзнаването на времето. Той разграничава усещано време от възприемано време като „субективно” от „обективно” – предмети съответно на психологията и феноменологията (Гуссерль 1994, 9); това „обективно” време след това става „абсолютно субективно”.

Въпросът за „произхода на времето” се свежда до въпроса за *първичните очевидности-формообразувания* на неговото осъзнаване и се разграничава от емпиричния въпрос за произхода на усещанията за време (цит. пр., 11). Това изкуствено разграничение затваря пътя за разбиране на единното времево течение като живот.

Хусерл предпоставя посоката и структурата на времето: минало–настояще–бъдеще като „от само себе си разбиращи се закони: че устойчивият времеви ред е безкраен ред на две измерения, че две различни времена никога не могат да бъдат едновременни, че тяхното отношение е несиметрично (*ungleichseitiges*), че съществува транзитивност, че на всяко време принадлежи по-ранно и по-късно и т. н.“ (цит. пр., 12).

Хусерл отграничава потока на времето като *конституиран* от потока на времето като *обективен*. „И така, темпорално-конститутивните феномени са, очевидно, принципно други предметности от конституируемите във времето. Те не са индивидуални обекти или индивидуални процеси, и осмислено предикати на такива не могат да им бъдат приписани. Следователно, в еднаква степен няма смисъл да се говори за тях (да се говори в същото значение), че те съществуват в Сега и са били преди, че те са следвали темпорално едно след друго или съществуват едновременно един с друг и т.н. Но, все пак, може и трябва да се каже: определена непрекъснатост на явлението, а именно такава, каквато е фаза на темпорално-конститутивния поток, принадлежи към някакво Сега, а именно, към това, което тя конституира, и принадлежи към някое Преди, а именно като фаза, която се явява (*ist*) конститутивна (ние не можем да кажем: била) за определено преди... Този поток е нещо, което наричаме така по конституируемостта, но той не е нещо темпорално „Обективно”. Това е абсолютна субективност и има абсолютните свойства на онова, което би следвало образно да се нарече „поток”, което има начало в началната точка, първичната точка-източник (*Urquellpunkt*), „Сега” и т. н. В актуалното преживяване ние имаме първична точка-източник и непрекъснатост на ехо-моменти.“ (цит. пр., 79).

В това усложнено и неясно обяснение има два ясни момента. Времето като „темпорално-конститутивно” е „абсолютно субективно”. Времето като конституируеми процеси е обективно. Тази позиция смислово съвпада с позицията на жизнения процес като времеви поток. Разделянето на усещане за време (субективно, психологично), възприятие за време (обективно) и съзнаване на абсолютната субективност (феноменологично) е неоправдано от позиция на жизнения процес.

Бергсон за съзнанието за време.

Друг важен за изследване на светуването тип обяснение на съзнанието за време срещаме у *Анри Бергсон*. То е развито в статията му „Съзнание и живот“. Съзнанието означава преди всичко памет. Паметта може и да не притежава широта, може да обхваща само мъничка част от миналото, може да задържа само току-що станалото, но тя е налице; в противен случай няма и съзнание. Съзнание, което не би запазило нищо от миналото си, което непрестанно би забравяло само себе си, би умирало и би се възраждало отново всеки миг: как по друг начин да определим несъзнанието? Следователно всяко съзнание е памет – съхраняване и натрупване на миналото в настоящето.

Но всяко съзнание е изпреварване на бъдещето. Проследете направлението на вашия дух в който и да е момент: ще откриете, че той се занимава с това, което е, но най-вече с оглед на това, което ще бъде. Вниманието е очакване и не съществува съзнание без определено внимание към живота. Бъдещето е там, то ни зове или, по-скоро, ни привлича към себе си: това неспирно притегляне, което ни кара да напредваме по пътя на времето е причината, поради която непрестанно сме в действие. Всяко действие е завоюване на част от бъдещето.

Това, което в действителност възприемаме, е известна плътност на траенето, състояща се от две части: непосредственото ни минало и близкото ни бъдеще. Ако съзнанието задържа миналото и изпреварва бъдещето, то го прави именно защото е призвано да извършва избор: за да избираме, трябва да мислим за това, което ще можем да сторим и да си припомним вредните или благоприятните последици от вече стореното; необходимо е да предвиждаме и да си спомняме. (Бергсон 1927, 14–18).

Съзнанието за време и самото перцептивно време е обяснимо чрез експанзията, правеща възможно възстановяването на формата на възприемащия субект в условията на проблематичност на живота, на спонтанно разпадане на всяка форма.

Времето е осмислено тук като жизнена форма на спомен-очакване, като обсег, хоризонт на съзнаване, в който нещата текат и актовете се избират.

Реалното време не се доказва.

В една статия – защита на коректността на обикновения език, Н. Малкълм тематизира проблема за доказване и опровергаване на времето.

„Философът: „Времето е нереално.“

Мур: „Ако вие имате предвид, че никакво събитие никога не следва друго събитие, то вие безусловно грешите: нали след закуската аз се разходих, после взех вана, а после пих чай.“ (Malkolm 1942, 346). Разбира се, това е така.

Малкълм навярно визира тук тезата за нереалността на времето на Мактагарт. Така представена, тя се опровергава от необратимия поток на феномените. По аналогичен начин Малкълм опровергава „доказателствата“ за нереалността на външния свят.

Реалното не е предмет на доказване. Предмет на доказване са теоретични положения. „Времето“ като независима променлива и обективен атрибут е теоретично понятие и неговото съществуване може да се извежда или постулира от определени позиции. Така Нютон постулира абсолютно математическо време. Но не това е времето, което ние възприемаме. Доколкото няма теоретични критерии за реалност, а е налице единствено непосредствената реалност на световия процес, то е ясно, че „времето“ – това е *реалното следване на събитията*.

Мактагарт за нереалността на времето.

Почти цял век е дискутирано забележителното доказателство на Джон Мактагарт за нереалността на времето (McTaggart, 1927). Времето съдържа две серии. Серия *A* е „минало–настояще–бъдеще“, а *B* е „по-рано–по-късно“. Първо се доказва, че без времето серия *B* не съществува. Ключов пункт е, че време не съществува без серия *A*. Но серия *A* не съществува, защото е вътрешно противоречива: „Приписването на характеристиките минало, настояще и бъдеще на членовете на някаква редица води до противоречие, освен ако не е уточнено, че те ги притежават по отношение на членове, определени като минали, настоящи и бъдещи... И тъй като това продължава безкрайно, първата група членове никога не избягва противоречието изобщо.

Реалността на *A* серията, следователно, води към противоречие, и трябва да се отхвърли. И тъй като видяхме, че промяната и времето изисква *A* серия, реалността на промяната и времето трябва да бъде отхвърлена.“ (McTaggart 1968, §§ 332–333).

Мактагарт показва относителността на времето.

Времето наистина не съществува независимо, както Мактагарт доказва, по силата на противоречивостта на определенията „минало–сегашно–бъдеще“.

Тези „противоречия“ са взаимните относителности на моментите бъдеще–сегашно–минало, преди–след и сега–тогава.

Доколкото всяко времево определение е отнасяне, то *не може да има безотносително време*. Следователно заключението на Мактагарт е валидно за абсолютното време и *потвърждава относителността на „времето“*.

В дискурсите за времето се смесва реално и виртуално.

Безизходицата в подобни анализи се дължи на това, че светуването се поставя пред съда на езика и езикът в неговата логическа форма решава какво съществува. Вземат се думи (време, минало–настояще–бъдеще), проектират се като реалност и се търси нейното логическо обяснение, доказателство или опровержение като валидно в реалния свят.

Същият характер имат и безкрайните полемки около ума, тялото и света. Това е смесване на реално (сетивно) и виртуално (езиково).

Не можем да критикуваме, доказваме и опровергаваем сетивни възприятия с логика, с език, с мисли. Сетивното няма граматика и логика. Една погрешна перцепция се разпознава с друга, по-ясна перцепция. Мисълта, че времето е нереално, получена логически, няма валидност в перцепцията: ние продължаваме да възприемаме света като времеви.

Светуването *не се изобразява* в логиката и езика.

Сериите А и В (Мактагарт) се припокриват.

Сериите А и В не са две независими редици. Сериата В (преди–след) се припокрива с А (минало–настояще–бъдеще): всяко „преди“ е минало относно „след“, а всяко „след“ е бъдеще относно „преди“. Двете серии (А и В) са две описания. Те не са чисто различни. В по-пълнен вариант: сегашното в един момент (в серия А) е преди бъдещето (в А) и след миналото (в А). Но това са моменти на серия В. Така че се припокриват серии А и В. От друга страна, серия В е сводима до серия А: всеки член може да се опише като минал спрямо следващия, сегашен за себе си и бъдещ спрямо предишния.

Двете редици са представими като една с постоянна посока на движение и само движението прави бъдещето сегашно, а после минало. Това е неизбежно, защото потокът е един, макар че определянето му е двойно.

Серия А е анализ в линейна проекция на една динамична перцепция, която явно се движи, обособявайки и отделяйки минало (направлението, откъдето идваме), настояще (моментът, в който сме) и бъдеще (направлението, където отиваме).

Такава линия на възприемане няма, а има спомен, преживяване и очакване в едно цяло в перцептивния хоризонт (ретенция, интенция и протенция – Хусерл). Това е описание на възприятие, което може да се опише не само като *линия*, а и като *движение*.

Серия В. Последователността на моментите във времето (преди–след) наистина изглежда безотносителна към промяната на бъдещето в минало. Само *виртуално* можем да представим събитията като наредени неподвижно в едно независимо линейно време подобно на пространствен ред, както представя тази линия Мактагарт (*ibid.* §§ 310–312). Всяко минало е в известен смисъл непокътнато, но е напълно изчезнало. Остава описанието на миналото. Всяко бъдеще в известен смисъл също е непокътнато, но е още нереално и неизвестно дали ще се случи. Бъдещето не само че не съществува, но не е и определено.

Граматична относителност на изказите за време.

Въпрос на граматика е да изказваме времето като последователност от събития в две позиции – „субект“ и „обект“, откъм нас и откъм събитията, като траене на състояния и като промяна. „Първо станах, после се измих, после пих кафе.“. „Днес очаквам утрешното слънце, утре го виждам и вдругиден си го спомням.“. „Денят утре ще трае 14 часа.“. „Какавидата се превръща в пеперуда.“.

Тези изкази могат да се сменят взаимно по форма при едни и същи серии феномени.

Граматиката на „времето“ е подвеждаща в изрази като „Времето тече.“. Ако времето тече, то спрямо какво то тече? Това води към безкраен регрес на времеви планове. Но ако времето не тече, то няма да е време и тогава не съществува време.

Граматиката на: „А се променя“ също е подвеждаща. Ако А се променя, то не може да остава А. Но ако А не се променя, тогава кое се променя?

Въобще има ли неподвеждаща, вярна граматика на времевите изкази? Отговорът е отрицателен. Времевите изкази като изкази са граматично натоварени. Те не са отражения на обективно време, а смисли за споделяне в ситуации.

Кръговост и тавтология на анализите на времето.

Дори смислени, анализите на времето са кръгове и дори тавтологии, открити или скрити. Каквото и да казваме, ние повтаряме формулата: „Светът тече“. В описанията с тези времеви категории не улавяме потока, а само го обговаряме. Анализите в крайна сметка предпоставят онова, което се анализира и затова „времето“ не може да се изведе от каквито и да са аксиоми, да се „докаже“.

Ние приемаме „времето“ с неговите моменти като реални „обекти“, а те са само определения (отнасяния) на един неопределен и неотнесен поток. Тази тавтологичност е подобна на тавтологичността на изразите относно зеленината на зеленото.

Когато казваме: „Ние сме родени в миналото, живеем в настоящето и ще умрем в бъдещето.“, това е разгърната и прикрита тавтология, защото самото определяне на раждане, живеене и смърт в тази редица е времево отнасяне. Когато казваме: „Събитията са първо бъдещи, после сегашни и накрая минали.“, изказваме същата тавтология, но в обратна посока: тези моменти са времеви.

Същото кръгово обръщане е налице, когато казваме: „Ние се движим срещу течението.“ и „Предметът плава първо в горното течение, после тук и накрая в долното течение.“. „Реката“ е илюстрация на едно срещутечение, срещутечението на експанзията срещу ентропията, на синтеза срещу разпада.

Самото вземане на думата „време“ като израз на една същност, при това самостоятелна и фундаментална за света, води до всички парадокси.

Противоречивост на анализите на времето

Където има неотстраними тавтологии, там има и неотстраними противоречия.

Противоречията в описанието на „движение във времето“ са неизбежни. Те не показват, че времето е нереално, а че изказите за времето не изобразяват времето.

Противоречията се разтварят в отнасяния в два плана: реален (потока на света) и виртуален (изказването на този поток).

Относителността на трите времеви направления е дадена и разбираема *само в реално движение*. Само в движението към бъдеще бъдещето става сегашно, а то – минало.

Движението не може да се изрази логически, освен като последователност от определения (състояния) в различни времена. Когато се изказва „самото време“, това веднага въвлеча в безкраен регрес, в тавтологии и противоречия. Ние неусетно сме преминали във виртуалния план, вярвайки, че сме в реален.

Движението е вън от коректен изказ и затова е „противоречие“. Диалектиката се опитва да се справи с проблема: „Едно тяло е в движение, когато в един и същ момент се намира тук и там.“ (Хегел). Това е псевдорешение. Моментът, в който нещо се намира тук и там отново се разложим на моменти, в които нещо е последователно тук и там.

В това, да се тръгва от възприятия и да се доказва, че те не съществуват „по силата на логиката“, се фокусира цялата абсурдност на метафизиката. От това, че зеленото е нелогично, трябва ли да следва, че то не съществува?

Невалидност на логическите дискурси в перцепцията.

Нищо, измислено без възприятие не може да е вярно в света, освен случайно. От друга страна, всичко, измислено за света, има формата на перцептивното пространство-време.

В анализирания дискурс за времето, наистина много труден заради темата, се натъкваме на постоянни обърквания. Логиката се пропуква. Не са определени предпоставките. В хода на изложението се появяват нови предпоставки. Това появяване не е определено.

Така Мактагарт предполага миналото, настоящето и бъдещето, както и последователностите. След това, на друга фаза на разсъждението, той предполага, че времето е движение, промяна, като апелира към очевидното. А накрая се опровергава предпоставката.

Едно чисто логическо разсъждение, което не се доверява на възприятията и не се построява около тях, се заплита, защото постоянно въвежда перцептивности като предпоставки, а в същото време цели да ги опровергава. Принципно погрешно е да се отрича нещо поради това, че мисленето му с помощта на езика е достигнало до противоречие в опита за анализ.

По-сериозно внимание следва да се обърне на постиженията в научното описание на времето, защото те се отнасят пряко до феноменалния поток.

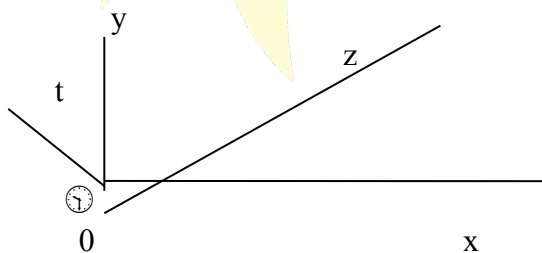
Времето като относителна величина – Специална относителност.

Ако понятието време е „независима променлива на битието” по израза на Алберт Айнщайн, то е неизмеримо и губи физичен смисъл. Защото времето на едно събитие на разстояние не е измеримо никак освен посредством сигнала, който тече във времето с максимална скорост V (скоростта на светлината). Тогава, измерено тук и коригирано, това е времето спрямо нашата точка.

В *Специалната теория на относителността* Айнщайн придвижва западната представа за „обективно време” до принципно центрирано и ориентирано понятие. Времето се установява и мери само от една *отправна система, както и пространството*.

Айнщайн разкрива формата на времето като *локално* отнесено – центрирано в наблюдателя (инерциалната система). Време въобще няма, има локално време, което е измеримо с часовник и важи за събитията близо до часовника. Ключово за разбиране на това време е постоянството на скоростта на светлината.

„Време” на събитие – това е едновременно на събитието показание на часовник в покой, който се намира на мястото на събитието и който върви синхронно с друг определен часовник в покой, при това с един и същ часовник при всички определения на времето.

Относителното време е измерено от наблюдател.

Айнщайн използва термина „наблюдател”, за да опише физичната реалност от гледна точка на една „координатна система”. „Координатна система” е физична абстракция, на която само наблюдателят със своето възприятие придава смисъл. Айнщайн експлицитно поставя наблюдателя *заедно с часовника* в центъра на координатната система. Само наблюдателят придава смисъл на измерването на местното време. Физичен смисъл, което за Айнщайн значи реалност, има само времето, което е отнесено към наблюдателя. Наблюдателят конструира часовника и – по-важно – той го гледа. В света извън тялото на наблюдателя е налице инерциална (неподвижна или движеща се равномерно и праволинейно) координатна система. Но нейното локално време няма никакъв смисъл само по себе си.

Наблюдателят установява и измерва скъсяването на времето при ускоряване. „Въпросът за това, реално ли е лоренцовото скъсяване или не, няма смисъл. Скъсяването не е реално, доколкото не съществува за наблюдателя, движещ се заедно с тялото; обаче то е реално, тъй като може да бъде принципно доказано с физични средства за наблюдателя, не движещ се заедно с тялото. Това именно открива по твърде изящен начин Еренфест.“ (Эйнштейн 1965, 187). „За движещ се организъм продължителността на времето на пътешествието ще бъде само миг, ако движението става със скорост близка до скоростта на светлината.“ (цит. пр., 184).

Физични определения на времето.

Законите на физиката като тези на относителността не определят посоката на времето в света. Това прави Вторият принцип на термодинамиката: *Ентропията на затворена система расте до безкрайност*. Това е известно като термодинамична стрела на времето. Съществуват още *психологическа стрела* на времето, посоката на времето, определена от това, че *помним миналото, а не бъдещето*, и *космологическа стрела* на времето, определена от това, че *Вселената се разширява*. Такава е формулировката на Стивън Хокинг. Ето неговото разсъждение.

„Изглежда, че науката успя да разкрие група закони, които в границата на принципа на неопределеността ни казват как ще се развие Вселената с времето, ако познаваме състоянието – в какъвто и да е момент. Може би тези закони са били предопределени от Бог; но изглежда, че той е оставил Вселената да се развива според тях и вече не се намесва. Но как е подбрал началното състояние или конфигурацията на Вселената? Какви са били „граничните условия“ в началото на времето? ...

Научните закони не правят разлика между посоките напред и назад във времето. Съществуват обаче поне три стрели на времето, които разграничават минало от бъдеще. Това са термодинамичната стрела – посоката на времето, в която хаосът нараства; психологичната стрела – посоката на времето, в която помним миналото, а не бъдещето; и космологичната стрела – посоката на времето, в която Вселената се разширява, а не се свива. Аз показах, че психологичната стрела е по същество една и съща с термодинамичната. Така че двете винаги имат една и съща посока. Условието „без никаква граница“ за Вселената предсказва съществуването на добре дефинирана термодинамична стрела на времето, защото Вселената трябва да тръгва от гладко и подредено състояние. А причината да наблюдаваме съгласие между термодинамичната и космологичната стрела е, че разумни същества могат да съществуват само във фаза разширение. Фазата свиване ще бъде неподходяща, тъй като няма силна термодинамична стрела на времето. [...]

Законите на гравитацията са несъвместими с доскорешното схващане, че Вселената не се изменя с времето; фактът, че гравитацията винаги е привличаща, налага Вселената да е или разширяваща се, или свиваща се. Според Общата теория на относителността в миналото трябва да е имало състояние на безкрайна плътност, Големият взрив, което състояние е фактическо начало на времето. Също така, ако цялата Вселена отново колапсира, ще трябва да настъпи друго състояние на безкрайна плътност в бъдеще, Големият срив, който ще бъде краят на времето. Дори и цялата Вселена да не претърпи повторен колапс, пак ще има сингулярности в локализираните области, които ще колапсират и образуват черни дупки. Тези сингулярности ще бъдат краят на времето за всеки, попаднал в черна дупка. В Големия взрив и в другите сингулярности всички закони престават да важат, така че Бог ще има пълната свобода да избира какво да става и какво да е началото на Вселената. “ (Хокинг 1993, 123, 150, 168).

Времеизмерването е съотнасяне към един ритъм.

Измерващ ритъм – часовникът. Едно и също е да се каже: „Стрелката на часовника е в позицията „12 часа“.“ и: „Сега е 12 часа.“. Това е виртуално отнасяне към конвенционално разграфено време: ритъм, който е възможно най-равномерен.

Времето се мери чрез равни интервали, единици. Брой се нещо еднообразно. Не може да се мери конкретни времена на различни неща и събития, ако не се отнесат към една серия

равни интервали, един часовник, един наблюдател. Не са съизмерими пряко ритмите на сърцето и на електромагнитното колебание.

За времето отделните събития се свеждат до еднообразни моменти: ходове на часовников механизъм, и така се получава Нютоновото „абсолютно математическо време”, въпреки че самият Нютон смята измерваното време за относително.

Часовникът демонстрира едно почти еднородно и еднообразно „равномерно” движение и затова е удобен артефакт за измерване на времето. Календарът е друг такъв артефакт, но той не се движи и не мери течащото време, а подрежда отделните му единици като години, месеци, дни. Той измерва (брои) еднообразните движения на небесните тела.

Така времеизмерването от една отправна система е косвено съизмерване, което претопява различни ритми в един. Времето не се мери от позиция извън него. Но това значи, че не се мери някакво „време”, а относителната величина на траенето на различни течения или събития.

Има ли времето начало? Сингулярностите.

Стивън Хокинг фокусира анализа в *сингулярностите* – точки на еднократни събития във Вселената като Големия взрив, с който възниква Вселената, времето, физическите закони. „В сингулярността както общата теория на относителността, така и всички други закони не важат: те не могат да предскажат какво ще излезе от сингулярността. Както вече обяснихме, това значи, че можем лесно да изведем Големия взрив и всички събития преди него извън теорията, защото не оказват влияние върху това, което наблюдаваме. Пространство-времето би трябвало да има граница – начало в Големия взрив.“ (Хокинг 1993, 123).

По-късно Хокинг излиза извън парадокса на сингулярността, постулирайки условието „без никаква граница”. Но това просто отстранява, а не решава парадоксите на началото и края.

Няма закони за възникване или за изчезване.

Науката изглежда не може да концептуализира възникването и изчезването, защото в тях „не се виждат” закони. Законите са приложими там, където е налице трайна форма (ритъм), а възникването и изчезването са безформени и неопределени. Това важи и за еволюционната теория: възникването и изчезването на един вид са невидими и неопределени процеси, определена е само общата времева форма на еволюцията на видовете: естествен отбор.

Науката не може да говори теоретично за началото и края като граници на форми в света или на самия свят, единствено който тя изследва. Не може да има теория за нещо възникващо, както и за нещо изчезващо. Значи не може да има теория за раждането и смъртта. Не може да има теория за граничното.

Но отнесено към нарастващата ентропия, началното състояние трябва да има нулева ентропия, максимална подреденост. Именно в сингулярността на Големия взрив Вселената обаче се определя като „гладка”, „подредена”, започваща от абсолютен ред и взривяваща се към разпадане и хаос.

Но нали именно Големият взрив прави Вселената да има формата, която наблюдаваме: химични елементи, планети, звезди, галактики, подредени от физични константи, закони и трайни форми.

Това прави понятията за начало несъстоятелни. Следователно произходът на реда и с това произходът на живота във Вселената и на Земята са „отвъдни” събития, които не могат да се обясняват. Самите физични закони и константи не могат да станат обект на обяснение. Те сякаш са плод на Творческа воля.

Ако времето (както и пространството) нямат обективно начало (привилегирована точка), то те може би имат субективно начало (отправна точка). Това също не е състоятелно. Чисто субективно никакви начала не могат да се определят, защото именно субективното е в най-висока степен неопределимо.

„Нещо се движи–в–пространство–и–време.“

Това е формата на всички наши теории, донякъде фиксирана от индоевропейските граматиките. Изразът е почти непочтителен и изглежда обективен. И все пак това е само един функционален израз. Време и пространство не са самостоятелни същности, а са думи (категории) за изразяване на аспекти на континуума.

Реално нищо пространствено не е безвремево.

Реално няма нещо, което да не се движи и в този смисъл нещо и движение не са отделими.

Самото „нещо“ и самият „процес“ са виртуално определени.

„Процес“ е отнесен към „нещо“ като „промяна на нещо“. Това е граматично фиксирано в двойката „субект–предикат“.

Самият „процес“ може да се вземе като субект, на който се приписват предикати. Това свидетелства за относителността на „субект–предикат“, показана във *Философия на относителността*.

Ентропията е формата на „изтичане“ на света „назад“ спрямо жизнения процес на ре-синтез.

Времето не тече. Тече светът-живот. Спрямо какво животът тече?

Спрямо „неподвижния ум“, отговаря будизмът. „Неподвижното съзнание“ по този начин се изнася извън времето. Това разбиране има също относителен смисъл: един чист ум е неподвижен спрямо подвижността на феномените. Но ум без феномени не е наличен. Налице е относителна „феноменална редукция“: потокът на феномените може да се сведе до минимална перцепция в медитативните практики или в съзряването на неподвижни картини.

Животът реално тече „напред“ на фона на неживата среда. Светът реално тече от позиция в центъра на координатната система – тялото. И в тази позиция светът тече „назад“ – расте ентропията.

„Разклоняване“ на бъдещето

Проблемът за времето е сравним по трудност само с проблема „mind–body“ (Уилфрид Селарс). Способността ни да знаем повече за миналото, отколкото за бъдещето, се дължи на разклонената асиметрия. Това трябва да значи, че в бъдеще нещата се разклоняват по каузалната траектория, а в миналото се събират.

Това е правдоподобно. Проблемът за времето е по характер подобен на проблема „mind–body“. „Разклонената асиметрия“ е виртуална проекция. Събитията, които са станали, са еднозначно определени. Събитията, които ще станат, имат само вероятностна определеност.

В плана на това изследване и делението реално–виртуално вероятностите не са реални. Реално е протичането, което се изпитва, а виртуално е делението на потока на събития, подобно на делението на протяжността на форми. Бъдещото събитие не е вероятно, а просто е експоненциално неопределено. Но това важи и за миналото събитие. Описаните минали събития могат да изглеждат еднозначно определени, но това е по-скоро изключение. Определени са само останалите следи като хрониките. Хрониките не са прецизни, не са надеждни и най-надеждните определят събитията относно дескриптивни схеми.

„Извънвремева позиция“

Увеличаването на ентропията в едната посока (посоката на фоновите събития) е намаляване на ентропията в друга (посоката на ре-синтеза на живата форма). Тази „обратимост“ насочва да се търси извънвремева позиция. Това обаче не е обратимост, а само виртуална смяна на позицията. Обратимостта е мнима. Ние се движим към наблюдаване на все по-голяма ентропия, именно в тази посока, а не в обратната. Т. е. светът, който ни заобикаля, става все по-„хаотичен“, а не жизненият процес.

Наистина неопределеност има и в двете посоки: минало и бъдеще, но тя не една и съща. В миналото събитията се разтварят в посока изчезване, а в бъдеще нещата се разтварят в

посока поява. Асиметричното описание е проекция на „стрелата на живота“. Това, че животът тече напред, ние възприемаме от „обективна“ гледна точка, наблюдавайки света навън, като движение на света към по-голяма ентропия („назад“).

„Времето“ е вариант дескрипт.

Ако е верен извода, че Времето не е реално, а е категория на описание, то далечни на нашата култури няма да имат категория „време“, описвайки различно потока на света, универсален за хората.

Времето не е елементарна очевидност, описвана еднакво от всички култури.

„Процес“ и „продължителност“ в далечни култури

Експеримент. Нека проверим дали Времето присъства в описанието на света в далечни култури? Дали граматичната форма „нещо–процес“ е универсална?

Да потърсим и сравнение с по-далечни култури и езици. Ето как Бенджамин Уорф описва подобно сравнение: „Оказа се, че взаимовръзката дава възможност да се отделят с помощта на езика класове представи, подобни на „европейските“ – „време“, „пространство“, „субстанция“, „материя“.

В езика хопи „мълния“, „вълна“, „пламък“, „метеор“, „дим“, „пулсация“ са глаголи, тъй като всичко това са краткотрайни събития и именно затова не могат да са нищо друго, освен глаголи... По такъв начин виждаме, че в езика хопи е налице класификация на явленията (или лингвистично изолируемите единици) по продължителност, нещо съвсем чуждо на нашия начин на мислене... За „къща“ може да се каже и „къщата е налице“. Тези думи приличат на глаголи, защото те получават флексии, предаващи различни оттенъци на трайността... „стара къща“, „временна къща“, „къщата, в която съм бил“, „къща, която започна“ и т. н.“ (Whorf 1956, 215–216).

Ние представяме времевите понятия като съотнесени с „обективното време“. Говорим и мислим за някакви „пет минути“, „десет дни“, „една година“ така, както говорим за „пет ябълки“, „десет метра“, „едно завъртане на Земята около Слънцето“. Но в действителност ние никога не намираме в света десет дни заедно или една година време пред нас. Въпреки това ние сме създали понятие за обективно Време, което съвсем не е същност, позната на всички хора.

Тук трябва да се отнесе към изследването на Бенджамин Уорф върху езика хопи и „метафизиката“, която стои „под него“: хопи не намират някакво *обективно време*, не броят дните като обекти, а отнасят траенето и следването единствено към вътрешния опит. В езика хопи описанието на времето е различно от привичното за нас, прието като очевидност. Там се описва вътрешен поток и се разделя *минало-и-сегашно* от *бъдеще-легендарно*. Външните събития не се отнасят времево към наблюдателя, а пространствено-времево. В *навахо* също няма обективно време в смисъл на измерима величина. (Whorf 1956, 112–124, 134–159).

Други времеви категории – навахо

Ето фрагмент от крос-културен опит на антрополог в племето *навахо*. Бар Тьолкен разказва: „Вече бях прекарал няколко месеца с едно семейство навахо – на стареца Малката каруца, когато една сутрин рано той любезно ме попита какъв е този шум, който правя всеки ден с ръката си. Аз се опитах да му обясня, че часовникът ми е средство за измерване на времето, но, разбира се, тъй като навахо нямат дума за времето, както ние го разбираме, и тъй като още изучавах езика навахо, нямаше начин да му обясня. Първоначалният ми импулс беше да сметна, че просто мога да опиша какво е това време и защо е важно да знаем часа и в какви случаи имам отношения с времето, но изведнъж ми стана ясно, че нищо от това, което можех да кажа на стареца, нямаше да му говори каквото и да е. Аз му показах как се движат стрелките по циферблата, разграфен на равни промеждутъци. После му казах, че като гледам къде са стрелките, мога да определя какви неща мога да правя. „Какви неща?“ – попита той на навахо. „Ами, кога мога да ям. Той ми показва кога да ям.“. „Хората от народа ти не ядат ли, когато са гладни? Ние ядем, когато сме гладни, ако има храна.“. „Да, ние ядем, когато сме гладни;

всъщност не, ние ядем три пъти на ден и не се полага да ядем между часовете за ядене.“. „Защо не?“ „Ами, не е здравословно.“. „Защо?“ И така нататък.” (Крейпо 2000, 37–38).

Обърнете внимание все пак на съгласието на антрополога и местния човек в това, че „Слънцето изгрява и залязва.“. Възприятието на потока на света е едно и също за европейца и за човека от навахо. Но към него се добавя без различаване местното описание.

Измерването на величини, които само се проецират в пространство-времеви феномени, е интерпретация на реални ритми и форми. Но в културата, в която те се приемат, те се приемат като светови дадености.

Граматичните времена са локални.

Темпоралните описания съдържат „универсалии“ – преди–след, минало–сегашно–бъдеще, още–вече. Те се подреждат в отнасяне спрямо момента на говоренето – *сега*. Дали тези „универсалии“ навсякъде стават граматични форми?

В някои езици са налице, а в други отсъстват граматични времена. В *китайския* език времето не се представя с категориите на граматиката, а се определя като относителен момент спрямо друг.

Календарите са конвенционални с изключение на годишния и лунния календар. Летоброенето е местно и конвенционално. Например в собствената история събитията се описват по календар, вземайки за отправна система началото на управлението на Поднебесната от определена династия.

„История“ е западен логосен дескрипт

Нека разграничим идеята за „история“ от хронологията. Хронология на събития се прави в най-различни писмени култури. Историята е времеви смислов конструкт, начало, ставане и завършек на жизнен поток.

Християнският Запад описва света като *история* и я осмисля с начало Сътворението, а след това Грехопадението, и край – Страшния съд.

Ведическото описание е а-исторично: светът се движи в безконечни цикли. Там история не се пише и никой не е осмислял времената в рамката на начало и край, нито са отбелязвали дати на събития. Традиционно Индия не си знае историята и не я пише. „Калпите“ са неопределени периоди от време. За тях е важна противопоставката на потока и вечността, на колелото на самсара и покоя на Брахман.

Историите са интерпретации относно смисли на периоди. Те започват и завършват с определени ключови събития: „възникването на света“ и „първородният грях“ в юдейската идея, „раждането на Иисус“ и „страшния съд“ в християнската история. Календарите на културите отразяват тяхната собствена историчност. Подборката, дефинирането и тълкуването на събитията става в светлината на тази рамка. Тя е вплетена в тъканта на разказваната и писаната история.

История в християнството е единен процес с начало и край, посока и смисъл. Логосната мисловна нагласа хипостазира историята на Запада като Световна история, поставяйки историите на другите цивилизации в периферията.

В Запада можем да разграничим антично и християнско нововременно време. Ако използваме названия от Шпенглер, „Аполоновата“ (античната) култура се различава от „Фаустовата“ (нововременната) по това, че докато първата живее в органично и затворено време-пространство (Космос), втората живее в аморфно отворено безкрайно математическо време-пространство (Вселена). Поради това именно светът на Новото време е доминиран от математическата физика на Галилей.

Съвременен вариант на идеята за края на историята е развит от Франсис Фукуяма (*Краят на историята*). Той смята, че либералната демокрация е общочовешки връх в социалния ред и в този смисъл край на историята.

Такава *История* няма в самия свят преди интерпретация.

Глава 4. Времева форма на света.

Тук се експлицират реални аспекти на времевите феномени.

Светът като подреждане и разпадане

Експеримент. Една стъклена чаша пада от масата и се разбива. Реално не можем да върнем процеса назад и да възстановим чашата. Цветето в саксията увяхва и умира. реално не можем да го съживим, след като е умряло.

Но заснето, събитието е обратимо. На кино можем да обърнем посоката и да наблюдаваме как чашата се събира на пода и се вдига на масата. Ние знаем, че това е илюзия и реално не става така.

Ние правим от чаши от кварцов пясък, създавайки ред от хаоса (определеност). Те в бъдеще се чупят и връщат хаоса от реда (неопределеност). Нещата отначало са хаотични, после ние ги подреждаме, а после те отново стават хаотични. Ние се борим с хаоса и накрая той побеждава, като разпада нашите тела и умираме.

Времето е форма на жизнен процес.

Жизненият процес е поточен линеен синтез. Той тече във формата на вериги (сери) синтезирани моменти срещу потока на разпадането. Така се постига феноменалното времево течение. Процесът на изказване и описване на моментите на жизнения процес постига синтеза на виртуалното време.

Времето е ефект, форма, на жизнения процес.

Времеви форми са формите на сериите и на най-първичната серия – самата форма на сериите: ре-синтеза на живота.

Светът в ускорение и забавяне.

Експеримент. Да ускорим въображаемо потока на събитията. Избираме интервал една минута като основа. За всяка следваща минута ще възприемаме събития, протичащи за ден, сезон, година, десетилетие, столетие и т. н. Целта е да постигнем динамична релативизация на времевата перцепция и с това реалната отнесеност на „времето“ към човешкото тяло с неговата крайност.

Слънцето изгрява и след минута залязва. За тази минута ние ставаме, тоалет, облекло, закуска, пътуване, работа, обед, работа, пътуване, преобличане, вечеря, телевизия, лягаме. Дните следват един след друг.

Ходът се ускорява. За следващата минута проследяваме годината с нейните сезони. Раззеленяване, цъфтеж, плодове, идва лятото. Житни класове и слънчогледи, плаж и море, идва есента. Жълти листа, многоцветни планини, слани и първи сняг.

Ходът се ускорява. Следващата минута светкавично тече десетилетие, проследяваме състаряването на лицето си.

Ходът се ускорява. Следващата минута един човек се ражда, расте, остарява и умира.

Ходът се ускорява. Следващата минута проследяваме развитието на уедин голям град за хилядолетие. Облеклото, оръдията на труда, сградите и общият облик неузнаваемо се променят. Сменят се управления, режими, дори държави за един и същ град.

Ходът се ускорява. Следващата минута човек се променя от първобитен през най-различни стадии към съвременен.

Ходът се ускорява. Проследяваме промени на земната кора. Няма видимост на човешко присъствие. Планини се издигат и снишават, морета се появяват и изчезват.

Ходът се ускорява. Виждаме как континентите се разделят и се раздалечават в световния океан. Живи видове се сменят светкавично.

Ходът се ускорява. Животът се губи, но виждаме как Земята се оформя, охлажда от горещо кълбо, покрива се със зеленина и после изстива и се превръща в ледена планета. Няма планета.

Ходът се ускорява. Слънцето светва, гори и изгаря.

Ходът се ускорява. Виждаме Големия взрив, разпръсват се светлини и се оформят в небесни тела на големи групи и на огромни разстояния. Вселената се разширява, а после колапсира.

Ходът се ускорява. Няма я нашата Вселена. Виждаме поредица от пулсиралия... Представата вече се изчерпва и не виждаме нищо.

Какъв е смисълът от този експеримент?

Ритмите се ускоряват и плановете на представата се променят. Отначало губим своите действия, но виждаме деня си. После губим деня, но възприемаме сезоните. После губим сезоните, но възприемаме човешкия живот. Губим живота от картината, но възприемаме историята на цивилизацията. След разтварянето на историята възприемаме еволюцията на човека. След загубата на човека възприемаме еволюцията. Животът изчезва от взора и възприемаме Земята в нейната поява, промяна и изчезване. Земята изчезва и възприемаме Вселената. След това самата Вселена се губи и си въобразяваме пулсиране на „Вселени“. Краят настъпва на границата на нашата представа. Но едва ли е приемливо, че отвъд този мащаб няма още по-голям.

В обратна посока – на забавянето – ще преминем от мащаба на реалната минута към мащаба на бързите химични реакции, на ядрените взаимодействия, на трептенията на въображаемите струни. И картината ще се размие. Но има ли логика да има край? Логиката мълчи, както и представата.

Оказва се, че реалната мярка на времената остава нашата представа. А тя е човешка представа, оживена от нашето възприятие. Реалното време е перцептивното време.

Времева форма на света

Дефиниция. *Времева форма на света*: формата на света като времева. Форма на *потока* на света. Форма на светуването.

Но какво тук е форма?

Нищо освен: ритъм. Светува се в мрежа от ритми, както светът е мрежа от форми.

Дефиниция. Времева форма на жизнения процес: формата на ре-синтеза на живата форма. Ритъм на ре-синтеза.

„Времето“ е светуването. В това светуване различаваме и съотнасяме наблюдавания жизнен процес на фона на Вселената.

Времевата форма, жизненият процес е определена в светово поле.

Следването на процеси е универсална времева форма.

Няма нещо, към което да се отнесе „времето“ – слънцето изгаря и залязва, а не времето. Човек се ражда и умира, а не времето. „Времето тече“ е локална дескрипция, в която абстракцията се превръща в реално понятие, понятието в универсалия, а тя – във *фундаментална същност*. Ние сме проецирали толкова силно и устойчиво „времето“, че спонтанно го използваме като основно име, което е субект на състояния, свойства и отношения.

Все пак *всички племена описват потока на света* – ние си спомняме „миналото“ и очакваме „бъдещето“. В нашата наука времето с неговата необратимост заляга в основни понятия и принципи – Втори принцип на термодинамиката. Това е реалната относителност на времевостта – отнесеност към човешкия жизнен процес като *светуване*.

Семантиката на „сега“ и „тогава“, на „вече“ и „още“, на „преди“ и „след“ изглежда непоклатима. В различни езици има или няма граматични времена, но във всички езици има разлика между минали и бъдещи събития и в никой език не се променя факта, че ние сме се *родили и ще умрем*.

Какво в потока на света реферират тези понятия и граматични форми? Моят отговор тук е: *времето е израз на квалити като спомени, актуални усещания и очаквания*. Самите тези квалити, както и червеното или соленото, са неопределими във времето и несподелими. Не съществува „цвет“; а реален спектър от преливащи се цветове с определена последователност – от виолетово до червено. Не съществува „минало, сегашно и бъдеще“, а реално течение, реално „преди-след“, в което се преливат, без да се обръщат, моментите на нашия живот – от раждане до умирање. Именно на този фон са определени времевите дименсии: „преди и след“, „вече и още“, „минало и бъдеще“, и времената на нещата и процесите – ден и нощ, изгрев и залез, поява и изчезване.

Ако това е вярно, фактическата проверка в историите на големите цивилизации трябва да покаже *една и съща продължителност на астрономическата година и на лунния цикъл, една и съща продължителност на денонощието и различни подразделения и надразделения на хронологията: „месеци“, „седмици“, „часове“, „минути“, „секунди“; „столетия“, „епохи“*.

Няма начало, а има „сега–тук“.

Времеизмерването се прави сега–тук и това е реалното начало. Сега–тук се възприема време-пространство. Няма смисъл от друго начало – обективно или субективно.

„Началото“ – това е живата форма, това течащо тяло, към което се отнасят всички определени реалности с пространство-времева форма.

Времето и пространството се съхраняват в една стабилност и непрекъснатост. Човек съзнава минало, настояще и бъдеще; „напред, надясно и нагоре“ от позицията „сега-тук“. Човек се събужда там, където е заспал и толкова часове по-късно, колкото е спал.

Времевите мащаби.

Времето „тече бързо“, „тече бавно“ или „е спряло“ в зависимост от хоризонта на нашия живот на човешки същества. Ние не забелязваме историята, не виждаме еволюционните промени и съвсем не си представяме геологичните и космическите събития. И все пак ги намираме в паметта, записани в архивите, запечатани в земните пластове, разпределени в лъченията на звездите.

То е натрупване на спомени, памет, на очаквания. Но и без памет ние сме тук, сега, не сме никой и никъде. Ако можем да оцеляваме без „личност“, а само с действие сега-и-тук, ще живеем извън времето.

Модусът „било“ е относителна реалност. „Било“ не е нито битие, нито небитие. „Било“ – в исторически смисъл – е документ или предмет от миналото. Но той е налице сега. Ние никога не възприемаме миналото, а само си спомняме сега за миналото.

Най-трайното, което не влияе върху нашия живот, го категоризираме като „вечно“. Най-нетрайното, което не се възприема, го категоризираме като „моментно“.

Течението е съотнасяне.

Не може нещо да тече безотносително, а ние отнасяме всичко към нашата отправна позиция на живи съзнателни същества. Човек не се движи заедно с жизнената си среда, „обективния свят“ и именно това разминаване се възприема като „време“.

Едно и също е да се каже: „Стрелката на часовника се приближава към делението „12 часа“.“ и „Делението 12 часа“ се приближава към стрелката.“. Разликата е, че стрелката се движи спрямо циферблата, който е неподвижен спрямо часовника и масата. Т. е. „делението 12“ е „неподвижно“ само защото не променя своето положение спрямо целостността на възприемания свят.

Невидимост на „течението“.

Как един наблюдател би установил течението на едно време, ако той е част от това време и тече заедно с него? Може ли носеният от реката да установи, че плува спрямо нея? Ако реката е свършено спокойна и равна, той даже няма да забележи нейното течение. Как би

установил той течението на едно относително време, ако неговото относително време е друго? Всяко „течение“ е движение спрямо нещо нетечащо. Реката тече спрямо своите брегове. Никое течение не може да се представи извън време.

„Събитие“.

Дефиниция. Събитие: смислен момент от светуване или жизнен процес.

„Нещо става.“ Събитието е времева единица – цялостен процес с начало и край. Но както пространственото нещо, така и времето събитие е относително и зависи от определение. Събитието „изгаряне“ може да се раздели на последователни и паралелни събития: „запалване“, „горене“ и „угасване“; на „окисление“, „отделяне на въгледороди“ и „димене“.

Възприятието създава многообразие от „събития“ във времето. „Събитието“ се отграничава в непрекъснатия поток като времеви отрязък чрез времеви граници, изплувайки от този поток във формата на възприятието. То е „сега“, „утре“, „вчера“. То е „кратко“ или „трайно“. Ние обособяваме в живия поток на света и описваме събитията като времеви. Те изникват, траят и изчезват, извикани от актове на възприятие и схващане от ума.

Как се получава „събитие“? Събитията не се измислят, доколкото са моменти от непосредствения поток на света. Но събитията се определят в осмисляне. Групите от усещания, които са по-устойчиви от другите, се идентифицират, получават имена, и скоро се уеднаквяват в множества еднакви събития: изгрев–залез, светкавица–гръм. Описанията на събития са плод на смислови идентификации: събитието „Конкиста“ е завладяване на Новия свят от испанците. Групите от промени, които са смислово определени на фона си, се идентифицират като събития и им се дават имена, когато те се повтарят, или собствени имена, когато са достатъчно впечатляващи и уникални.

„Събитията“ като части от описанието на света са „условни“ – ние ги отграничаваме съгласно нашата жива форма. Едно събитие ли е дъждът? Не, ако го разчленим на движение на тъмни облаци, заваляване, гръмотевици, намокряне и дъга. Можем дори да разделим тези „събития“ на техните неразчленени времеви периоди и отново да имаме „събития“. Но нормалното в нашия живот събитие е дъждът и няма смисъл в живота да го делим на събития.

Къде започва и къде свършва едно събитие? Там, където сме принудени от разчленената по пътя и във формата на живота перцепция.

Ако ние бяхме неограничени в пространството и времето, нямаше да мислим света като неща и събития, а като едно цяло. Ако ние бяхме течни същества и живеехме в течна среда, „нещата“ и „събитията“ щяха да са съвсем други, ако изобщо съществуваха.

Във времето нищо не се повтаря абсолютно. Няма два пъти една и съща Халеева комета, въпреки че на всеки седемдесет години тя се завръща близо до Слънчевата система. Няма два пъти едно и също слънчево или лунно затъмнение. Няма две еднакви години, две еднакви зими, две еднакви дъждовни бури. На този фон е почти излишно да напомняме, че няма два пъти убийство на Цезар.

В световите събития се вписват действията: човек ловува или работи, когато слънцето е на небето, и се прибира да почива, когато то залезе.

„Обективна статика“ на момента на събитието.

Обективно взето, е неподвижен моментът на едно събитие: нещо се случва в определена година, месец, ден, час, минута, секунда. Едно слънчево затъмнение настъпва (настъпило е, ще настъпи) в определен момент от времето. В този план обаче се оказва, че *събитията са безотносителни и неподвижни* едно спрямо друго. Това е израз на безотносителността на потока на светуването.

Реално няма обективен момент на събитие не само поради смисловото определяне на събитието, но и поради определяемостта на „момент“ само относно жизнен процес: наблюдаване на Вселената; поникване, растеж и увяхване на растение; раждане, живеене и

умиране на животно. Датата и часът в календара също са моменти от жизнения процес на измерване на времето и са очевидно определени чрез конвенция.

Все пак ние измерваме един независим от нас поток, в който се включва жизнения процес. Но ние възприемаме този поток и това вече го характеризира неотделимо от „самия него“.

„Обективната статика“ на едно събитие не е по-обективна от „обективната фиксираност“ на едно нещо. Къде е една форма, кога е едно събитие? Тези въпроси не могат да се поставят безотносително. В света няма места и моменти преди и независимо от живото светуване.

„Обективната статика“ на събитията като фиксирано подредени е виртуална проекция, удобно описание, което не отчита относителността и промяната на периодиката на движение на небесните тела.

Ние проектираме изключително трайните за нашия живот събития като някаква неподвижна мрежа за определяне на времената. Но това е илюзия. Някога в бъдеще Слънцето и Земята няма да ги има и няма да има години.

Относителността на времевите моменти е определеност.

Обективната статика на „законите“ и „константите“ изглежда непоклатимо реална, когато се отнася към субективните спомени и очаквания. Тя е удобен фон за описване на динамиките в света. Но няма вечни форми, закони и константи.

Събитията изглеждат неподвижно фиксирани на „картата“ на светуването. Но същото отношение може да се обърне и тогава позицията на „сега“ ще е неподвижна, а събитията ще се подредят в същия си ред, но движещи се в посока от бъдеще към минало.

Събитията не са определени пълно и еднакво. Най-слабо са определени жизнените процеси в реални условия. Относително силно са определени бъдещите събития в системата като Слънчевата система.

Относителността не е противоречие, а самата определеност.

Определеност–неопределеност на бъдещето.

Каква е определеността и неопределеността на бъдещето?

Пред нас, в бъдещето, е неопределеност – бъдещето на живота е неизвестно. Животът се стреми да продължи в същата форма. Ние с почти пълна сигурност очакваме дните и годините под Слънцето да продължат. Формите, в които ще продължи живота, още не са форми.

Хората внасят, създават ред, синтезират момент след момент, смисъл след смисъл, и така определят бъдещето преди всичко с възприятието, после с мисленето и езика, с познанието и накрая със своята преобразуваща дейност. Всички тези фази на подреждане се повтарят и възпроизвеждат, редът се ре-синтезира.

Времеви форми са съотнесени с пространствените.

Ако Времето не е реално, а е динамичният аспект на феноменалния свят, съотнесен с пространството, то пространствените форми имат съответни времеви форми.

Онова, което в пространствен аспект е форма, е форма и във времеви аспект. Една жива клетка се дели в същата форма. Процесът на делене е такъв, каквато е клетката.

„Формата се запазва.“ е тавтология: ако формата не се запазва, тя няма да е форма. Тази тавтология е израз на неотделимостта на време и пространство на формата.

Пространственото представяне на времето е локална дескрипция и по същество е виртуална проекция (вж. главата за времето). То се налага от самото знаково и граматическо разделяне на пространство и време, които нямат самостоятелна реалност.

„Сега” е празно без „тогава”.

„Тогава” се определя относно „сега” и е празно без „сега”. Но и обратното е вярно: „сега” се определя спрямо „тогава”. Психологически без фона на спомен-очакване сегашното се разтваря.

Миналото може да се усети, помирише и види, ако си го представим като „сега”, в неговото си „сега”, като живо течение и без дистанция. Бъдещето също е разбираемо в представата за едно бъдещо „сега”. Но тогава виждаме, че както сегашното, така и миналото „сега” е неопределено.

Изпитването, е „сега” относно „тогава” – в това асиметрично отношение двете се определят. „Тогава” и „сега” са спрегнати и се ре-синтезират като последователни моменти. В самия свят няма „сега”, дори да има необратима ос „преди–след”.

Разтваряне на времето.

Експеримент. Нека се опитаме да „разтворим” времето. Отмисляме очаквания и спомени и се потопяваме изцяло в актуалното. То се разтваря в неопределеност без „преди” и „след”. В света не остава нито „след”, нито „преди”, нито „сега”.

„Бъдеще”, „сегашно”, „минало” заедно съществуват и заедно се разпадат. Без бъдеще и минало няма сегашно.

Времето се разтваря напълно.

Структурата на времето значи е реална структура на светуването. Времето се изгражда структурно като сериен експанзиращ процес. То се възприема с позиция в едно „сега”, което обаче постоянно изтича и се втича.

Така се преминава към разбиране отвъд дилемата: „Времето е субективно.“, „Времето е обективно.“. „Време” като същност няма. „Времето” – това е виртуална проекция на формата на светуването като определен, синтезиран от моменти поток.

Това е същото, което казваме с израза: животът пропада и се пресъздава.

Реално и виртуално време.

Доколкото времето се представя като абсолютно, то е неживо, а с това е и илюзорно, както показват и анализи, подобни на този на Мактагарт. В този смисъл Мактагарт е прав. „Поради това, че различаванията на минало, настояще и бъдеще ми се струват същностни за времето, смятам времето за нереално.“ (ibid., § 306). Дискурсивното разсъждение води до верен извод за нереалността на времето.

Реално е времето на жизнения процес, координирано с потока на света.

Виртуално е времето на фиксираните събития: „Иисус от Назарет е живял преди 2000 години.“. „Сега е налице световна икономическа криза.“. „След още един век ще сме стъпили на Марс.“. Това са необратимо подредени събития, които не могат да се разместват. Но в този ред те никога не са реални заедно, а само като виртуална проекция назад – напред „във времето”.

Реално няма самостоятелни моменти: „бъдеще”, „настояще”, „минало”. Реално няма и „сега”. Реално времевите моменти са само *серии*, които съставляват жизнения процес. Виртуално описваме „обективно време” в една система на отнасяне – например „преди–след Христа”. Без съмнение необратимостта на виртуалното обективно време е проекция на необратимия поток на живота.

„Обективното еднопосочно нарастване на ентропията”, както вече го разгледахме, е също виртуална проекция на потока на синтеза.

Двупосочност на необратимото време.

„Времето” е преживяване на поток: бъдеще–сегашно–минало. Едно събитие първо предстои, после се случва и накрая отминава. Първо очакваме нещо, после го преживяваме и накрая го запомняме (забравяме).

На този фон жизненият процес се преживява непосредствено като: минало–настояще–бъдеще. Ние сме родени в миналото, живеем в настоящето и ще умрем в бъдещето. Помним миналото, преживяваме настоящето, очакваме бъдещето.

Ако преодолеем смута и объркването в това двойно описание, получаваме:

Тези двупосочни серии са две симетрични определения на *едно асиметрично течение – светуването*. Това определение може да се изкаже и така: Светуването е поток срещу разпадането на света.

Бъдещите, сегашните и миналите моменти са в един еднопосочен ред, който се „обръща“ виртуално. Бъдещият момент е последен след миналия и сегашния, относно жизнения процес, но той е първи пред настоящия и миналия, относно времевия модус на събитията.

Това е демонстрация на относителността и нейната граница. Безотносителната еднопосочност на светуването е определима като течение от минало към бъдеще. От тази насочена динамика едно събитие първо е бъдеще, после е сегашно и накрая е минало. Първото определение е реалното светуване, както се преживява. Второто определение е виртуалното описване на събитие в неговото „придвижване назад“ спрямо живота.

Мога да изразя едно движение по два начина: фонът се движи назад – обектът се движи напред. Фонът обаче не се движи реално назад, а само ако забравя движението на обекта. Но посоката на движението си остава необърната. Не мога да кажа: фонът се движи назад – обектът се движи назад.

Назад и напред „във времето“.

Потокът на светуването оформя времева форма, в която *назад*, обратно на експанзията, в спомена, е миналото, а *напред* е бъдещето. Смесът на „минало“ е, че то не се появява, че се помни. Смесът на „бъдеще“ е симетрично – то е очаквано. Миналото и бъдещето не съществуват извън този синтез на спомен и очакване.

Подобно на пространството, което има за реален център *тялото тук*, времето има за реален център *жизнения процес сега*.

Бъдещето и миналото съществуват като предна и задна посока на динамично поле: изпитва се спомен-възприемане-очакване. Движейки се, възприеманите феномени ре-синтезират света срещу хаоса.

Няма „Време“ вън от световия поток.

„Времето“ се оформя от световия поток, а не времето оформя потока. Няма обективно време, няма и субективно, а само феноменална форма на жизнения процес. Самото светуване „създава“ времето, което съвпада с него.

Моментите на времето (минало–сегашно–бъдеще, преди–след, сега–тогава), са *реална* категориално безотносителна *серия*. Серия в нашия смисъл е поредица моменти в потока на светуването.

Всяко ставане може да се определи и като преставане.

Когато нещо става, друго престава. Когато нещо се променя, изчезва едно негово състояние и възниква друго.

Ставане и преставане, възникване и унищожение са съотнесени както моментите на времето.

Тези взаимно определими преходи са страни на процеса на живота, на фона на неживото. В живота синтезираме нови форми, разтваряйки налични форми. Едно същество преминава от едно състояние в друго. Гъсеницата се превръща в пеперуда.

В еволюцията възникват и изчезват видове. Слънца избухват като свръхнови.

Светуването е континуално.

Човек се събужда там, където е заспал и толкова часове по-късно, колкото е спал.

Човек заспива като този човек и се събужда като този човек – в същата форма.
Една клетка, делейки се многократно, остава същата по форма.
Времето и пространството се съхраняват в една константност (стабилност) и непрекъснатост, докато животът тече.

Пространствената форма е и ритмичен процес.

Формата е нещо, което се повтаря от място към място и от момент към момент.
Където има пространствена форма (феноменална или виртуална структура), там има и времева форма (феноменална цикличност или виртуална периодичност).
Клетката е синтетична форма. Тя се запазва, като ритмично се ре-синтезира и разпада.
Един навик е структура на действия, които се проявяват и повтарят в сходни ситуации.
Формата се запазва, като повтаря себе си във времето. Мелодията е времева форма на подредени във виртуалното пространство на тоновете серии.

Времева перспектива.

Както пространствените форми се свиват и стават неясни от тук към предния и към задния хоризонт, така и времевите моменти се свиват и стават неясни от сега към минало и към бъдеще. Ние постепенно забравяме миналите събития с отдалечаването си от тях, и постепенно губим представа и очакване за бъдещите събития с отдалечеността си от тях.

Както пространствените форми се разтварят с промяна на пространствения мащаб, така и времевите форми се разтварят с промяна на времевия мащаб. Клетъчните форми са невидими, когато гледаме тялото с невъоръжено око. Когато гледаме клетките с микроскоп, не виждаме тялото. Делението на клетката е невидимо, когато гледаме движението на тялото. Тялото е невидимо, когато гледаме делението на клетката.

Това е характеристика на феномените – несубстанциални, необективни и несубективни динамични форми.

Ограничеността на енергията ограничава времевия хоризонт.

Нашата енергия е ограничена. Ние „осветяваме“ най-силно областта „сега“, в която протича актуалното възприятие или действие. Това ограничение на хоризонта има пространствен и времеви аспект: ние осъзнаваме най-силно това, което е тук и сега. За „осветяването“ на бъдещето и миналото енергията се разпределя с намаляване към периферията на „хоризонта“ – далечното бъдеще и миналото се разтварят подобно на далечното напред и назад.

Без наличността на целия хоризонт времето няма никакъв смисъл. То няма и да съществува, ако не очакваме и не помним, а само преживяваме неуловимо и безсъзнателно. А помним и очакваме, за да подреждаме нашите жизнени актове така, че да запазваме тленната си телесна форма. Така се изяснява Хусерловия „поток“, в който се допълват актуалното възприемане и „ехо-моментите“. *Интенцията* се допълва с *ретенцията* и *протенцията*. И трите модуса са разбираеми чрез насочеността на възприятието към експанзията.

Метафората за „реката на времето“.

Нагоре срещу спонтанното течение на реката на разпадането напредва живата телесна форма, тръгнала от момента на раждането си и обречена да спре и да бъде повлечена от реката. Тя възприема света като съграждане срещу разрушаване, удържане срещу поток, експанзия срещу ентропия.

Живата форма в това течение е „остров“. Това е остров на реда. Съзнателната перцепция е в центъра на този остров. Очакваното още не е и се пристъпва към неговото оформяне, преживяването преминава сега и се предава на обезформяне като спомен, който вече не е и в който очертаванията избледняват.

В живота си вървим към „началото на реката на времето“. И когато човешкото тяло се разпадне, времето се разтваря. В края на краищата ние изоставяме всяка телесност, всеки

въплътен живот, а с това и всяко времево ангажирано течение напред, към нови хоризонти и напред, към бъдещето. С това жизненият свят, какъвто го описваме, изчезва. Изчезва времето, пространството, природата, възприятието, основано върху телесни сетива.

Реката тече „назад“ през нас, защото ние я „отхвърляме“. Но в един момент – при смъртта – тя ни настига. И тогава времето спира да тече – реката, срещу течението на която сме плували, ни понася в своето течение.

Траене и следване.

„Траене“ и „следване“ са форми на непрекъснатост и прекъснатост на светуването.

Подобно на пространството, времето може да се разгледа като непрекъснато и като прекъснато: като траене и като последователност. Траенето (*durèe* Бергсон) е израз на непрекъснатото течение на живота. Но то е разчленено на моменти с граници между тях. Линията се чертае непредвидимо и е разложима на моменти (фази). Тя се сумира от моменти (фази).

Скоростта на „траенето“ се определя количествено от интензивността на потока на живота, от количеството експанзия за единица време. Ритмите на живота в последователността се определят от свойствата на организацията. Всеки акт има своето органично място. Животът е толкова по-интензивен, колкото е по-интензивна степенята на възстановяване на формата и респективно на усвояването (подреддането съобразно с нея) на нови пространства.

